Universiteit Leiden
The Netherlands

Vorstelijke vensters. Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)

Damen, M.J.M.

Citation
Damen, M. J. M. (2005). Vorstelijke vensters. Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519). *Jaarboek Voor Middeleeuwse Geschiedenis*, *8*, 140-200. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/15016

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/15016

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

uit: JMG 8 (2005)

Vorstelijke vensters

Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)[1]

Mario Damen

Inleiding

Op 30 november 1494 kenden Filips de Schone en Maximiliaan van Oostenrijk een bedrag van 120 pond toe aan de kerkmeesters van de Sint-Pieterskerk in het Zeeuwse Reimerswaal. Het geld was bedoeld om drie gebrandschilderde glazen aan te brengen in de drie belangrijkste vensters ('trois fenestres cappitales') van het koor dat recent verbouwd was. Het was geen toeval dat deze kerk een dergelijke gunst toeviel. In dezelfde maand was de zestienjarige Filips hier namelijk onder het toeziende oog van zijn vader Maximiliaan ingehuldigd als nieuwe graaf van Zeeland. Op het centrale glas was de kruisiging afgebeeld, op de flankerende glazen gadegeslagen door Maximiliaan en zijn overleden vrouw Maria van Bourgondië aan de ene zijde, en Filips de Schone en zijn zuster Margareta aan de andere zijde.[2] We kunnen deze glazen classificeren als een memoriestuk: de kanunniken van het kapittel en de kerkgangers werden bij het aanschouwen van een dergelijke voorstelling gestimuleerd om te bidden voor het zielenheil van de schenkers en de geportretteerde personen. Toch had het familieglas meer dan alleen een memoriefunctie. Reimerswaal, gelegen aan de grens met het hertogdom Brabant, evolueerde onder de Bourgondische en Habsburgse vorsten tot de eerste (en soms enige) plaats in Zeeland waar de inhuldiging door of overleg met de Staten plaatsvond.[3] In deze politiek en strategisch belangrijke plaats presenteerde de jonge, nieuwe vorst, omringd door zijn naaste familieleden, zich blijvend aan zijn onderdanen. Het glasraam functioneerde als een reclamebord voor de Habsburgse dynastie.

In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw deden de Bourgondische en Habsburgse vorsten tientallen geldschenkingen voor de financiering van dergelijke gebrandschilderde glazen. Opmerkelijk genoeg is er nog geen diepgravend onderzoek gedaan naar deze giften. De kunsthistorica Yvette Vanden Bemden gaf in een artikel wel een chronologisch overzicht van de geschonken glazen. Zij maakte hiervoor gebruik van verschillende bronnenedities en repertoria van glasramen

1 Ik dank mijn collega's van de sectie middeleeuwse geschiedenis van de Universiteit Leiden en mijn mederedactieleden van dit jaarboek voor hun kritische opmerkingen op eerdere versies van dit artikel.

2 Archives Départementales du Nord, Rijsel, Serie B, Chambre des Comptes (hierna ADN B) 2148 f. 161r.

3 Smit, *Vorst en onderdaan*, 239. De huldiging vond plaats op 6 november.

opgesteld door Jean Helbig en haarzelf (zie p. 143). In het sober geannoteerde stuk gaat zij in op technische en stilistische aspecten maar biedt verder niet of nauwelijks een analyse van de schenkingen. Bovendien ligt de nadruk op de Zuidelijke Nederlanden.[4]

Natuurlijk is er in het verleden wel aandacht besteed aan het culturele mecenaat maar daarbij was er vooral belangstelling voor de edelsmeedkunst, de schilderkunst, de wandtapijten en de (geïllustreerde) handschriften die in opdracht van de vorst werden geproduceerd.[5] De gebrandschilderde glazen hadden een andere functie dan genoemde beelddragers en het is de vraag of ze wel in dit rijtje thuishoren. Een evident verschil is namelijk dat glasramen voor een breder publiek dan de vorst en zijn directe omgeving 'toegankelijk' waren.[6] Sterker nog, het is goed mogelijk dat vele gebrandschilderde glazen die in opdracht van de vorst vervaardigd werden, door de gulle gever zelf nooit aanschouwd zijn.

In dit artikel probeer ik te verklaren waarom de Bougondische en Habsburgse vorsten geldelijke giften deden voor het aanbrengen van gebrandschilderde glazen in geestelijke en charitatieve instellingen in de Nederlanden. Dergelijke financiële donaties maken deel uit van een bijzondere vorm van geschenkenuitwisseling. Er vindt een asymmetrische uitwisseling plaats van materiële voor spirituele goederen: terwijl het geschenk tastbaar en onmiddellijk is (geld, glasraam), is de tegengift (bevordering van het zielenheil) niet tastbaar en niet onmiddellijk. Geestelijke instellingen konden bemiddelen bij deze tegengift door middel van het doen van gebeden, het opdragen van missen en het beschikbaar stellen van een begraafplaats. De tegenprestatie kon ook materieel van aard zijn. Men kan hierbij denken aan de gastvrijheid die een geestelijke instelling zo nu en dan verstrekte aan de vorst, zijn hofhouding of leger.[7]

Bij het schenken van glasramen speelde nog iets anders mee. De instelling stelde zijn ruimte beschikbaar aan de vorst, die hierdoor in staat werd gesteld zijn persoonlijke devotie te etaleren. Dergelijke giften kan men echter niet alleen maar vanuit devotionele motieven verklaren, zoals al duidelijk werd uit het voorbeeld van de Sint-Pieterskerk te Reimerswaal. Glasramen waren ideale media waarmee de vorst zijn positie en die van de dynastie onder de aandacht van een groot publiek kon brengen. Zij konden dienen als middel tot representatie en ter bevordering van de legitimiteit van de dynastie. Toch moet men oppassen om het motief en het initiatief van deze donaties louter bij de vorst te zoeken en alles vanuit zijn perspectief te verklaren. De schenkingen kwamen tot stand in een markt waar de vraag het aanbod overtrof. De geestelijke instellingen waren actieve fondsenwervers en klopten herhaaldelijk aan bij de vorst. Gebrandschilderd glas was namelijk

4 Vanden Bemden, 'Le vitrail', noot 8 geeft een overzicht van de gebruikte bronnen, maar bij de schenkingen in het artikel genoemd ontbreken exacte verwijzingen.

5 Zie bijvoorbeeld: Van der Velden, *The donor's image*; Checa Cremades, 'Kunst en macht'; Martens, 'De cliënteel' van de kunstenaar'. Voor een recent overzicht van de uitbreiding van de Bourgondische Librije onder Filips de Goede: Wijsman, *Gebonden weelde*, 171-194.

6 Vanden Bemden, 'Le vitrail', 25.

7 Oexle, 'Die Gegenwart der Toten', 29; Silber, 'Gift-giving', 215-216.

veel duurder dan blank glas.[8] Er moet dan ook aandacht worden besteed aan de ontvangende partij en tussenpersonen die konden bemiddelen bij schenkingen.

Ik beperk me tot de schenkingen gedaan in de periode 1419-1519. Deze chronologische afbakening is ingegeven door pragmatische en inhoudelijke overwegingen. Een langere periode dan honderd jaar was vanwege de omvang van het bronnenmateriaal in het kader van dit onderzoek niet te overbruggen. In 1419 trad Filips de Goede aan als nieuwe hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen en Artesië. Onder zijn leiding werd de personele unie die in zijn naam verenigd was, gestaag uitgebreid. Het is de vraag of de incorporatie van nieuwe territoria gepaard ging met de financiering van iconografische programma's als propagandamiddel van de nieuwe dynastie. Een eeuw later, in 1519, overleed Maximiliaan van Oostenrijk. Juist deze vorst, wiens gezag in verschillende gewesten van de Nederlanden niet onomstreden was, voerde een bewuste cultuurpolitiek waarvan glasschenkingen een belangrijk onderdeel vormden.[9] Het ligt daarom voor de hand zijn dood als eindpunt te kiezen. Bovendien zien we in het tweede kwart van de zestiende eeuw een stijlverandering optreden in de monumentale glasschilderkunst. In de vensters die dan door Karel V worden gefinancierd, ligt sterker de nadruk op de schenker (en minder op de aanbeden heiligen), die bovendien in een klassiek geïnspireerde architecturale omgeving wordt geplaatst.[10]

De geografische afbakening wordt gevormd door de gewesten in de Nederlanden die de Bourgondische en Habsburgse vorsten in de periode 1419-1519 in een personele unie verenigden. Dat betekent dat het hertogdom en vrijgraafschap Bourgondië en de Spaanse erflanden terzijde zijn gelaten. Deze gebieden maakten maar een beperkt gedeelte van de onderzochte periode deel uit van de Bourgondisch-Habsburgse staat. Bovendien bood het gebruikte bronnenmateriaal niet voldoende aanknopingspunten om de geschonken vensters in deze gebieden systematisch te onderzoeken.

In het navolgende onderwerp ik eerst de gebruikte bronnen aan een grondige kritiek. Vervolgens ga ik in op de vraag bij wie eigenlijk het initiatief tot de schenking lag en bekijk ik de financiële aspecten van de donaties. Het laatste gedeelte van het artikel behandelt de motieven voor glasraamschenkingen waarbij achtereenvolgens de zucht naar memorie, de drang tot devotie en de behoefte aan representatie aan de orde komen.

8 Voor een glasraam voor het Brusselse karmelietenklooster rekende de glazenier in 1438 negen stuivers per voet voor 'gescrevene gelas' en twee stuivers per voet voor 'ongescrevene gelas'. Algemeen Rijksarchief, Brussel, Rekenkamer Brabant (hierna AR RKB) 2411-2 f. 78r.

9 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I*, Bd. V, 320-323. Weisflecker besteedt overigens geen aandacht aan Maximiliaans glasraamschenkingen in het Duitse Rijk. Zie hierover wel: Scholz, 'Kaiserliche Fensterstiftungen'.

10 Vanden Bemden, 'Le vitrail', 42-43; Van den Boogert, 'Habsburgs imperialisme'. Zie meer in het algemeen over de verandering in de iconografie van Karel V: Blockmans, *Keizer Karel V*, 234-237.

Het Bourgondische en Habsburgse huis

Filips de Goede (†1467)	∞	Michelle van Frankrijk (†1422) Bonne van Artesië (†1425) Isabella van Portugal (†1471)
][		
Karel de Stoute (†1477)	∞	Catharina van Frankrijk (†1446) Isabella van Bourbon (†1465) Margareta van York (†1503)
][		
Maria van Bourgondië (†1482)	∞	Maximiliaan van Oostenrijk (†1519)
][		
Margareta van Oostenrijk (†1530)		
Filips de Schone (†1506)	∞	Johanna van Castilië (†1555)
][		
Karel V (†1558)		
Ferdinand (†1547)		
Eleonora (†1558)		
Isabella (†1526)		
Maria (†1558)		
Catarina (†1578)		

1. Rekeningen en glazen

Jean Helbig heeft de middeleeuwse glasramen in de Zuidelijke Nederlanden als eerste systematisch in kaart gebracht. In de jaren veertig van de twintigste eeuw stelde hij een repertorium op van verdwenen en bewaard gebleven gebrandschilderde glazen in België. Hij maakte hiervoor gebruik van de edities van Dehaisnes, De Laborde en Pinchart (zie p. 144), naast allerhande andere bronnen zoals kronieken, reisverslagen en interieurbeschrijvingen.[11] Vervolgens werkte hij mee aan de serie *Corpus vitrearum medii aevi*. In dit corpus worden alle nog bestaande gebrandschilderde glazen beschreven en weergegeven. Helbig voltooide drie delen,[12] het laatste samen met zijn opvolgster Yvette Vanden Bemden die ook nog eens enkele andere delen voor het *Corpus* vervaardigde.[13] Het huidige Nederland komt er in het *Corpus vitrearum* tot nu toe bekaaid van af met drie delen die hun licht laten schijnen op de befaamde glazen in de Sint-Jan te Gouda.[14] Dat heeft na-

11 Helbig, *De glasschilderkunst in België* (hierna Helbig).

12 *Corpus vitrearum Medii Aevi. Belgique* 1-3: Helbig, *Les vitraux médiévaux conservés en Belgique 1200-1500* ; idem, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Province d'Anvers et Flandres* ; idem en Y. Vanden Bemden, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Brabant et Limbourg*.

13 Vanden Bemden, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Provinces de Liège, Luxembourg, Namur*; eadem, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Province du Hainaut 1: La collégiale Sainte-Waudru Mons*.

14 *Corpus vitrearum Medii Aevi. Netherlands* 1-3. Zie hierover verder De Groot ed., *The seventh window* dat bij indiening van dit artikel nog niet was verschenen.

tuurlijk alles te maken met het feit dat de kwetsbare glasramen meer dan andere verplaatsbare beelddragers nogal geleden hebben onder de Beeldenstorm.[15]

Voor dit artikel heb ik een andere insteek gekozen. Niet de glazen zelf maar de financiële bronnen waarin de schenkingen verantwoord werden, vormden het uitgangspunt van het onderzoek. De voordelen van rekeningen bij het opsporen van informatie over laatmiddeleeuwse beelddragers zijn evident: de informatie die dit type bron biedt is exact, dateerbaar en redelijk betrouwbaar. Bovendien wordt de waarde van de beelddragers in geld uitgedrukt hetgeen vergelijkingen en kwantificeringen mogelijk maakt.[16] Het opsporen van geschonken glasramen via rekeningen werd al eerder met succes gedaan zowel vanuit het gezichtspunt van schenkers, bijvoorbeeld de heren van Voorne en de Utrechtse kapittels, als vanuit het perspectief van de ontvangende instelling, bijvoorbeeld de cisterciënzerkloosters Leeuwenhorst (Noordwijk) en Onze-Lieve-Vrouwenberg (IJsselstein).[17]

In de negentiende eeuw plunderden Dehaines, De Laborde en Pinchart de rijke financiële archieven van de Bourgondische en Habsburgse vorsten op zoek naar betalingen voor onder andere schilderijen, handschriften, wandtapijten en ook glasramen.[18] Hun edities zijn waardevol maar de rekeningposten zijn vaak gebrekkig geannoteerd, af en toe foutief gedateerd en soms onvolledig uitgegeven. Geografisch beperkten deze vorsers zich vooral tot de gewesten die deel uitmaken van het huidige België. Chronologisch vulden zij elkaar echter goed aan: Deshaines richt zich op de veertiende eeuw, De Laborde focust op de vijftiende eeuw (tot en met Karel de Stoute) en Pinchart concentreert zich in het bijzonder op de Habsburgse en Oostenrijkse periode.

Een systematisch onderzoek van de rekeningen op verschillende bestuurlijke niveaus was noodzakelijk om de lacunes van de negentiende-eeuwse edities aan te vullen. Het vertrekpunt waren de rekeningen van de ontvanger-generaal van alle financiën en van de 'argentier', bewaard te Rijsel en Brussel. Deze series zijn bewaard gebleven voor de jaren 1419-1470, 1477-1483, 1488, 1493-1519.[19] De rekeningen werden doorzocht op glasraamschenkingen waarbij vooral de aandacht uitging naar de rekeninghoofdstukken 'Dons' (geschenken), 'Grosses et menues parties' (grote en kleine allerhande uitgaven) en 'Aumoines' (aalmoezen). Het onderzoek werd vervolgens voortgezet op een lager administratief niveau, dat van de

15 Noordegraaf, 'Gebrandschilderde glazen', 80.

16 Over rekeningen is opmerkelijk genoeg nog steeds geen deeltje verschenen in de reeks *Typologie des sources du Moyen Âge occidental.* Zie wel: Aerts, 'De inhoud', 194 en de bundel van De Boer, Marsilje en Smit, *Vander rekeninghe.*

17 Arkenbout, 'De heren van Voorne'; De Moor, 'Schenkers van glasramen'; Van Tongerloo, 'De glazen'; eadem, 'Glassschenkingen'.

18 Dehaisnes ed., *Histoire de l'art*; De Laborde ed., *Les ducs de Bourgogne* (hierna De Laborde II-1); Pinchart ed., *Archives des arts* I-III (hierna Pinchart I-III).

19 ADN B 1910-2260; AR RKB 1923-1926. Zie over deze rekeningen: Bautier en Sornay, *Les sources*, 28-43. Rekeningen van de ontvanger-generaal werden reeds gepubliceerd over de periode 1416-1420 door Michel Mollat e.a. ed., *Comptes généraux.* Werner Paravicini en zijn medewerkers van het Duits Historisch Instituut te Parijs publiceerden de rekeningen van de argentier over de jaren 1468 en 1469 (1470 volgt): Greve, Lebailly en Paravicini ed., *Comptes de l'argentier de Charles le Téméraire duc de Bourgogne 1-2* (hierna Greve 1 en Greve 2).

gewestelijke rentmeesters- of ontvangers-generaal. Voor Holland-Zeeland,[20] Brabant,[21] Vlaanderen-Artesië,[22] werden deze rekeningen volledig doorgenomen terwijl voor Henegouwen[23] en Namen[24] enkele jaren werden uitgelicht. Voor Holland werden ook enkele steekproeven op het lokale rentmeestersniveau genomen.[25] Deze leverden geen treffers op, behalve dan in de rekeningen van de grote rentmeesterschappen[26] en van de (douarie)goederen die aan Margareta van Bourgondië, Karel van Charolais en Margareta van York[27] werden toegewezen. Het arbeidsintensieve onderzoek op dit administratieve niveau – het gaat hier om honderden rekeningen – is voor de andere gewesten dan ook niet voortgezet.

Een andere manier om de schenkingen op het spoor te komen is het bestuderen van de administratie van de ontvangende partij. Dit zou echter betekenen dat in diverse en disparate archieffondsen van geestelijke instellingen lange reeksen rekeningen en inventarissen zouden moeten worden doorgenomen, zonder enig gegarandeerd resultaat.[28] Een onderzoek van beschrijvingen van kerkinterieurs is in dit opzicht veel effectiever. In de zeventiende eeuw besteedden Anthonio de Succa en Arnoldus Buchelius bijvoorbeeld veel aandacht aan grafmonumenten en glasramen in hun met veel tekeningen gedecoreerde geschriften.[29] Her en der verspreid zijn verder tekeningen

20 Nationaal Archief, Den Haag, Grafelijkheidsrekenkamer Rekeningen (hierna NA GRR) 125-189.

21 AR RKB 2408-2428.

22 Deze serie is zeer incompleet overgeleverd en leverde overigens ook maar één treffer op: ADN B 4091-4128 en AR RKB 2704-2707.

23 AR RKB 3195-3198.

24 AR RKB 3227-3244.

25 Sommige grotere rentmeesterschappen werden voor de hele periode doorgenomen, terwijl andere rentmeesterschappen op basis van steekjaren (1468-1469 en 1494-1498) werden bestudeerd: de rentmeester van Noordholland (NA GRR 291-347), Zuidholland (577-613), Kennemerland and Westfriesland (898-899, 921-928, 1099-1141), Voorne (1397-1407, 1414-1419), Gouda en Schoonhoven (1711-1712), Woerden (1870-1871), het Haagsche Bos (1988-1989), Arkel, Van der Leede en Schoonrewoerd (2116-2126, 2187-2188, 2229-2245), Schoonhoven (2342-2345), Putten (2449-2449, 2463-2478), Amstelland, Waterland en Gooiland (2921, 2942-2948, 2958-2960), Strijen (2570-2573), Heusden (2756-2768), Gooiland (3071-3073), Texel (3175).

26 Noordholland: vijf glazen in NA GRR 312, 321, 328 en 339; Zuidholland: één glas in 1513 voor de kerk van Weda op Strijen (610 f. 67r); Westfriesland: een glas voor het begijnhof te Haarlem (898 f. 52r, ook al gesignaleerd door Smit, *Vorst en onderdaan*, 341 noot 210) en voor de Gommaruskerk te Enkhuizen (NA GRR 1109 f. 51v).

27 Margareta van Bourgondië: NA GRR 3303-3309; Margareta van York: 3327-3355; Karel van Charolais: 3313-3326.

28 Dat wil overigens niet zeggen dat een onderzoek via deze weg niets oplevert. Zie bijvoorbeeld de rekening van de kerkmeesters van de Leidse Pieterskerk (bewerkt door Ed van der Vlist op www.janvanhout.nl) over 1427 f. 28v, waar men vanwege betaalde reparatiekosten een overzicht krijgt van de gebrandschilderde vensters in de kerk en hun schenkers.

29 Comblen-Sonkes en Van den Bergen-Pantens ed., *Memoriën* I, 56. Zie verder: Buchelius, *Inscriptiones* met op f. 124-125 tekeningen van wapenschilden in de glasramen van de kooromgang in de Oude Kerk te Amsterdam die waarschijnlijk door Filips de Goede en Karel de Stoute geschonken zijn: Damen, 'Heraldsich machtsvertoon'. Zie voor tekeningen in het Fonds Goethals KB Brussel: Lecocq, *Les vitraux.*

van vensters opgenomen in kronieken, registers en kerkelijke inventarissen.[30]

De vorstelijke vensters die de meteorologische en politieke stormen van de vijftiende en zestiende eeuw hebben doorstaan, zijn allemaal in de kapittelkerken van de Zuidelijke Nederlanden te vinden. De oudste glazen, die van de Heilig-Bloedkapel in Brugge uit 1496, bevinden zich thans in het Victoria and Albert Museum te Londen. Al deze glazen zijn in de loop der tijd nogal eens gerestaureerd, en hoezeer men ook respect had voor de religieuze waarde van de glazen, de afgebeelde figuren en attributen ondergingen soms forse veranderingen. Identificatie aan de hand van de gelaatstrekken is vrijwel onmogelijk omdat de vorsten eerder geïdealiseerd dan realistisch zijn geportretteerd. Wapenschilden werden wel exact afgebeeld, mede omdat de beschikbare kleuren voor glas en brandschilderwerk precies die kleuren waren die in de heraldiek werden gebruikt.[31] Toch moet men oppassen om automatisch vensters met vorstelijke tekens of portretten toe te schrijven aan vorstelijke schenkers.

Aangezien veel glazen verloren zijn gegaan, zijn we slechts gebrekkig geïnformeerd over wat er eigenlijk op heeft gestaan. De rekeningen leveren doorgaans summiere informatie en als er al een iconografische beschrijving wordt gegeven, dan blijkt die niet altijd overeen te komen met het later uitgevoerde programma. Dat programma werd gewoonlijk door de instelling en niet door de vorst bepaald. Wel is bijvoorbeeld van Maximiliaan bekend dat hij zich tot in de details bemoeid heeft met het iconografisch programma in het hoogkoor van de kathedraal van Freiburg van 1512. Op deze glazen werden de wapenschilden van hemzelf en zijn kleinzonen Karel en Ferdinand buitenproportioneel groot afgebeeld. De belangstelling van Maximiliaan voor heraldiek is bekend en het moet wel zijn idee zijn geweest om de wapenschilden niet ter identificatie maar in plaats van de schenkers af te beelden.[32]

In de rekeningen wordt meestal vermeld dat in ieder geval de wapenschilden van de schenker op het glasraam moesten komen te staan. Deze moesten volgens de heraldische regels worden uitgevoerd; de herhaaldelijke vermelding 'soe dat behoort', duidt hierop.[33] Het moest in ieder geval duidelijk zijn wie het glas geschonken had en die zekerheid kon alleen worden gegeven door middel van een wapenschild en/of devies. Naast de wapenschilden en deviezen konden attributen als een scepter of een kroon uitsluitsel geven over de afgebeelde persoon. Ook de patroonheilige kon bijdragen tot de identificatie, hoewel soms een andere favoriete heilige dan de naamspatroon de voorkeur kreeg. Zo had Filips de Stoute Johannes de Doper uitverkoren tot de beschermheilige van de Bourgondische dynastie. Daarom figureerde Johannes, toevallig ook de patroonheilige van de kartuizerorde, en niet Filips' naampatroon de apostel Filippus, in het beeldhouwwerk dat Claus Sluter vervaardigde in het portaal van de kloosterkerk van Champmol.[34] Filips de Goede en Filips de Schone kozen doorgaans wel voor hun naamspatroon terwijl zowel Karel als Maximiliaan een voorkeur had voor Sint-Joris, de schutspatroon van de ridderschap.

30 Met name glasramen van Filips de Schone zijn op papier vastgelegd: Onghena, *De iconografie van Philips de Schone* (hierna Onghena), nrs. 93 (St. Nicolaasgasthuis, Den Haag), 94 (Zavelkerk, Brussel); 99 (Heilig-Bloedkapel, Brugge); 102 (St. Rombout, Mechelen); 134 (St. Jan, Gent, vergelijk Van den Gheyn, 'Les anciennes verrières', 220-222; Lecocq, *Les vitraux*, 63-64). Deze glazen zijn allemaal, op die van de Heilig-Bloedkapel na, ook via de rekeningen te traceren.

31 Caviness, *Stained glass windows*, 61, 70-73; Helbig, 'Portraits de donateurs', 55.

32 Scholz, 'Kaiserliche Fensterstiftungen', 388, 392, 396.

33 Bij de schenking van een glasraam voor de Hooglandse kerk te Leiden in 1436 door Filips de Goede (NA GRR 136 f. 94v) en bij de schenkingen van Margareta van York voor glasramen in het Agnietenklooster te Den Haag (3349 f. 106r), en het klooster Vredenburg te Boeimeer (3350 f. 113v): 'mit haere wapene gemaect als't behoort'.

2. Financiële aspecten

In de rekeningen ben ik hoofdzakelijk schenkingen op het spoor gekomen waarmee geestelijke instellingen een glasraam konden financieren. Het is daarom niet zeker of dit ook het eindbedrag was dat de glazenier uiteindelijk bij de instelling in rekening bracht. Verder staat het niet vast dat alle geschonken bedragen ook daadwerkelijk gebruikt zijn voor de vervaardiging van gebrandschilderde glazen. Het geld werd doorgaans aan de instelling zelf geschonken, aan de pastoor, de kerkmeesters, het kapittel, de prior of de abdis. Blijkbaar kwam het nogal eens voor dat men bij nader inzien toch een betere bestemming voor het reeds geïncasseerde geld had en het glasraam 'vergat' of een goedkoper blank glas installeerde. Niet voor niets moesten beneficianten van vooral grote geldschenkingen, voor verbouwingen maar ook voor glasramen, in hun kwitantie beloven dat zij het geld zouden bestemmen voor het doel dat de vorst had aangewezen 'et non ailleurs'.[35] De gewestelijke Rekenkamer kon eventueel achteraf zorgen voor de controle van het uitgevoerde werk.[36]

Gewoonlijk koos de instelling zelf een lokale of bekende glazenier voor het vervaardigen van een glasraam.[37] Zelden benaderde de vorst, of zijn vertegenwoordiger op gewestelijk niveau, een glasschilder direct. In die gevallen zal de vorst dan ook de meeste inspraak gehad hebben bij het iconografisch programma voor het glasraam. Toch ging er juist bij deze schenkingen nogal eens wat mis. Zo had de Brusselse glazenier George Peurs in 1468 en 1469 al een flinke som geld ontvan-

34 Van Os, *Gebed in schoonheid*, 144. Zie over de keuze van naam- en patroonheiligen op memorietafels: Van Bueren, *Leven na de dood*, 93-97.

35 Bijvoorbeeld bij de relatief dure glazen voor de Sint-Jan te Dijon en de Sint-Jan te Gouda: ADN B 2034 f. 164v en 2224 f. 371r.

36 Bij de schenking voor drie vensters in 1449 (pas betaald in 1454) aan de Sint-Lievenskerk te Zierikzee staat in de marge aangetekend: 'par lesdits letrez et quittance par laquelle lesdits doyen et chappitre sont alleguez à renouveller 3 des voirrières principales du cuer de l'église ainsi comme chargie est par le mandement. Et pour ce ceste partie envoyée par extrait en la chambre à la Haye affin de prendre garde que ainsi avait esté ou soit fait'. ADN B 2017 f. 208r. In het afschrift bij De Laborde II-1 nr. 1493 ontbreekt deze aantekening.

37 Van Tongerloo, 'De glazen', 33-34; Vaandrager, 'Loterijen en glasschenkingen', 159-160. Frank van Borselen liet echter vrijwel al zijn glazen maken door een vaste glazenier te Den Haag: Arkenbout, 'De heren van Voorne', 125-126.

gen voor glazen die hij in opdracht van Karel de Stoute voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Boulogne-sur-Mer zou maken. In 1469 werd in de rekening aangetekend dat hem niets meer betaald mocht worden totdat duidelijk was dat de glazen ook daadwerkelijk in de kerk geïnstalleerd waren.[38]

Een vergelijkbaar geval deed zich voor in de jaren negentig van de vijftiende eeuw. In 1494 betaalden Filips de Schone en Maximiliaan 40 pond aan een Brusselse glazenier voor een gebrandschilderd glas in het nieuwe klooster Vredenburg bij Breda. Vier jaar later werd een zelfde bedrag betaald maar ditmaal aan het klooster zelf 'pour emploier en la fachon d'une verrière qu'ilz avoient lors nagueres fait faire en leur église'.[39] Het is onwaarschijnlijk dat dit bedrag bestemd was voor een tweede vorstelijk venster. Ongetwijfeld is de glazenier over zijn budget heen gegaan en bracht hij het meerwerk in rekening bij het klooster, dat op zijn beurt aanklopte bij de vorst.

Voor verreweg de meeste glazen werd een schenking gedaan tussen de 10 en 100 pond. Dit betekent dat de variatie aan vensters enorm moet zijn geweest. Vanuit het oogpunt van de vorst ging het om een flexibele investering met een grote impact. De financiële consequenties van de donaties voor glasramen waren daarentegen te verwaarlozen. Zo doneerde Karel de Stoute via zijn hoogste financiële ambtenaar in 1468 en 1469 ongeveer 2.400 pond aan geestelijke instellingen. Het gaat om een zeer klein gedeelte van zijn totale uitgaven.[40] Hiervan besteedde hij bijna 30%, ruim 670 pond, aan glasraamschenkingen. Deze bevinden zich in het hogere segment van de donaties maar zeker niet in het topsegment. De meest kostbare schenking voor een glasraam in deze jaren betrof 200 pond, terwijl bijvoorbeeld 500 pond werd geschonken voor de wederopbouw van het karmelietessenklooster (met kerk) te Namen, waarvan de kosten in totaal op drie tot vierduizend pond werden geschat.[41] Kortom, terwijl het voor de schenker om kleine bedragen ging, betekende voor de instelling een nieuw glasraam bij een stichting of een grondige verbouwing juist een substantiële bijdrage.

38 Marginale aantekening bij rekeningpost Greve 2 nr. 1383: 'Ne lui soit plus riens payé jusques à ce qu'il appere de l'ouvraige qu'il a fait'. Uiteindelijk werd in 1470 een laatste betaling gedaan: AR RKB 1925 f. 537r. Zie voor Karels bijzondere relaties met deze Mariakerk: Van der Velden, *The donor's image*, 155-165, met op p. 165 noot 44 de citaten uit de rekeningen.

39 ADN B 2148 f. 149r (zie ook Pinchart I, 177 en III, 263); ADN B 2162 f. 199r. Maria van Loon, weduwe Jan IV van Nassau, stichtte in 1476 dit klooster op haar landgoed bij Bavel. Het klooster werd in 1484 verplaatst naar Boeimeer bij Breda: Vink, *Breda en de Nassaus*, 46 (met dank aan Arnoud-Jan Bijsterveld).

40 N.B. Het gaat hier alleen om de rekeningen van de argentier, het 'centrale niveau'. De rekeningen op gewestelijk en lokaal niveau zijn hier buiten beschouwing gelaten. In 1470 werd via deze ambtenaar slechts één schenking voor een glasraam geregistreerd: AR RKB 1925 f. 350v.

41 Dit klooster ontving deze subsidie omdat het vorige klooster, dat zich in Dinant bevond, compleet verwoest was door de Bourgondische troepen in augustus 1466. Filips de Goede was bereid een flinke som te doneren, natuurlijk in ruil voor 'devotes pryeres et oroysons' die in de nieuwe kerk ten gehore zouden worden gebracht voor hem, zijn voorvaderen en nakomelingen. Karel de Stoute zou de belofte van zijn vader echter pas in 1469 verzilveren. Greve 2 nr. 1157. Een tweede betaling van 500 pond volgde in 1470: RKB 1925 f. 409r.

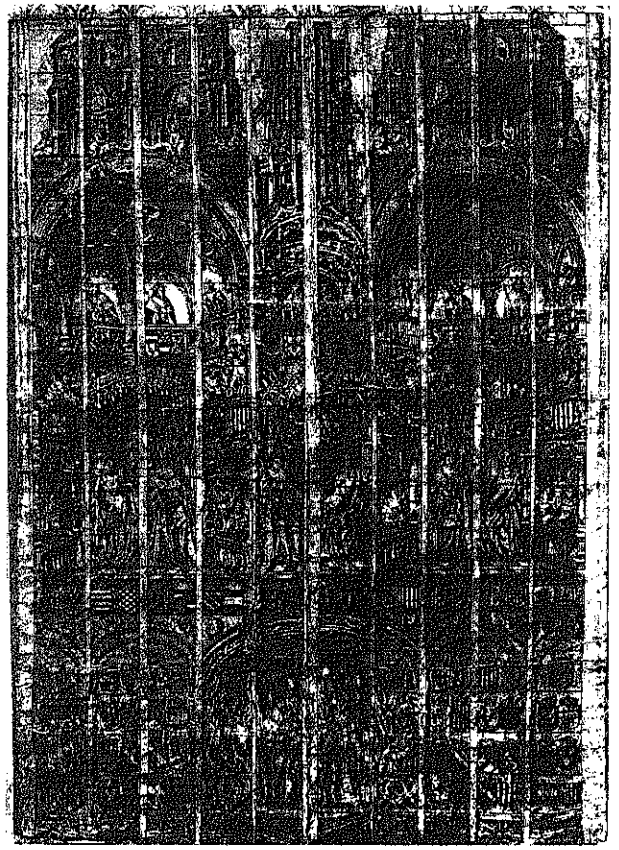

Afb. 1. Ontwerp voor een glasraam in de Sint-Rombout te Mechelen van Jan van Rome met de genealogie van Karel V (1516-1522). Bisschoppelijk museum, Mechelen (© IRPA/KIK, Brussel)

Een vergelijking met kostbare votiefschenkingen wijst uit dat de bedragen die werden gedoneerd voor glasramen relatief bescheiden zijn. Zo schonk Karel uit dankbaarheid voor de geboorte van zijn dochter Maria in 1457 een calvarie van goud en email aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk te 's-Gravenzande ter waarde van ruim 300 pond.[42] Slechts drie donaties voor glasramen (zie tabel 1) evenaren of overtreffen dit bedrag. Het duurste glas, dat voor de Sint-Rombout te Mechelen, werd voor de helft door Maximiliaan en voor de andere helft door Karel V gefinancierd. Bovendien deden de vorsten de toezegging dat zij de eventuele meerkosten ook zouden dragen. In dit omvangrijke glasraam ('une grande verrière') werden de stamboom en de bezittingen van het Oostenrijkse huis gesymboliseerd

42 De Laborde II-1 nr. 1808; Jongkees, *Staat en kerk*, 245. Het overgeleverde votiefbeeldje dat Karel later schonk aan de St. Pauluskathedraal te Luik kostte zelfs 1.200 pond: Van der Velden, *The donor's image*, 65-67.

door middel van veertig portretten en tachtig wapenschilden, boven in het timpaan bekroond met het Laatste Oordeel.[43]

Tabel 1. Grootste geldschenkingen ten behoeve van glasramen, 1419-1519

Jaar	Plaats	Instelling	Aantal glazen	Bedrag (pond van 40 gr.)
1459	Roeulx	Onze-Lieve-Vrouwekapel	3	150
1497	Haarlem	Sint-Bavo	1	150
1514	Brussel	Zavelkerk	3	150
1436	Leuven	Augustijnen	1	182,3
1499	Hulst	Franciscanen	3	200
1510	Bergen (H)	Sint-Waltrudis	5	200
1512	Gouda	Sint-Jan	1	200
1517	Brussel	Sint-Goedele	1-?	200
1438	Brussel	Karmelieten	1	203,4
1444	Leuven	Sint-Pieter	5	240
1462	Gent	Sint-Jan	3	270
1513	Alkmaar	Sint-Laurens	1	300
1468-1470	Boulogne-sur-mer	Onze-Lieve-Vrouwekerk	7	340
1495	Rijsel	Sint-Pieter	2	400[44]
1516	Mechelen	Sint-Rombout	1	420

Bronnen: zie bijlage.

Niet voor niets werd bij dergelijke grote schenkingen in de rekeningen expliciet vermeld dat het ook om een groot glasraam ging; de grootte was bepalend voor de hoogte van de gift. Zo bedroeg de schenking voor glas in het portaal van de kerk aan het karmelietenklooster te Brussel in 1438 200 pond, het equivalent van een jaarsalaris van een lid van de Raad van Brabant.[45] Het venster telde maar liefst 443,5 voet 'gescrevene gelas' en 38 voet onbeschreven glas.[46] Het glasraam voor de augustijnerpriorij te Leuven van 1436 'houdende 6 opgaende lichte' was iets kleiner (414 voet) en proportioneel daarom iets goedkoper.[47]

Van de vijftien schenkingen waarmee het meeste geld gemoeid was, vonden er negen in de periode 1495-1517 plaats. Zelfs als de schenkingen voor inflatie gecorrigeerd worden, springt dit tijdvak er duidelijk uit. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de vele bouwcampagnes waarvoor fondsen gemobiliseerd

43 De betaling in de rekening betreft een bedrag van 240 pond aan het stadsbestuur van Mechelen voor dit glasraam. De kwitantie rept echter over een bedrag van 210 pond van Karel V dat verdubbeld zou worden door Maximiliaan. Pinchart I, 225; Pinchart III, 121-122; Helbig nr. 1499; Onghena nrs. 102, 145.

44 Hierbij is inbegrepen de verplaatsing van de tombe van Lodewijk van Male, zijn vrouw en dochter.

45 Godding, *Le conseil de Brabant*, 96.

46 AR RKB 2411-2 f. 78r.

47 AR RKB 2410-2 f. 89v; Pinchart III 118.

moesten worden, in combinatie met de warme belangstelling van Maximiliaan en Margareta van Oostenrijk voor de representatie van de Habsburgse dynastie op allerhande beelddragers (zie hieronder). De hoogte van het bedrag hangt verder samen met het aantal glazen dat geschonken werd; bij negen van de vijftien megaschenkingen gaat het om meerdere glasramen. Ten slotte is het opmerkelijk dat het in twaalf van de vijftien gevallen gaat om schenkingen aan relatief grote (kapittel)kerken. De meeste kloosters beschikten over kleinere kerken waar, afhankelijk van de architectuur, een kleiner en dus goedkoper glasraam volstond.

3. Het initiatief: de vorst of de instelling?

De meeste schenkingen van gebrandschilderde glazen werden gedaan aan de geestelijke instellingen van de kerngewesten van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden: Brabant, Holland en Vlaanderen (zie tabel 2). De verklaring hiervoor is niet eenduidig. De focus in het bronnenonderzoek op deze gewesten is ongetwijfeld van invloed geweest op dit resultaat. Aan de andere kant waren in de genoemde gewesten de meeste grote steden te vinden die de vorsten op hun reizen aandeden; meer dan de helft van de glasraamschenkingen kan direct gekoppeld worden aan het itinerarium van de vorsten. Zij gebruikten de belangrijkste kerken van deze steden als het decor van belangrijke evenementen en essentiële *rites de passage*. Vorstelijke dopen, huwelijken en begrafenissen vonden hier plaats en niet in de kerken van Henegouwen, Picardië of Namen, nee zelfs niet in die van Bourgondië. Kerken en de grote abdijen op het platteland kwamen niet of nauwelijks in aanmerkingen voor een donatie. In de steden van de kerngewesten waren de grootste bevolkingsconcentraties te vinden die bereikt konden worden met uitgekiende iconografische programma's. De vorst was zelf geïnteresseerd in een fraaie aankleding van de kerken en kloosters in zijn leefomgeving, en bovendien relatief gemakkelijk te benaderen door kerk- en kloosterbesturen die om glasramen verlegen zaten.

Tabel 2. Vorstelijke glasschenkingen per gewest (1419-1519)

Brabant-Limburg-Mechelen	43
Holland-Zeeland	68
Vlaanderen-Artesië-Boulogne	29
Henegouwen	6
Totaal	146

Dat verklaart echter niet waarom de vorst in de graafschappen Holland en Zeeland veruit de meeste glasramen schonk.[48] Immers, de Bourgondiërs en Habsburgers verbleven niet of nauwelijks in deze gewesten en voor ceremoniële doeleinden werden de geestelijke instellingen hier evenmin gebruikt. Waren hun afbeeldingen in glas misschien bedoeld ter compensatie van hun fysieke afwezigheid? Door het laten aanbrengen van zijn beeltenis in glas was de vorst als het ware aanwezig bij zijn onderdanen tijdens liturgische diensten. Juist voor Holland en Zeeland valt op dat de glasraamschenkingen veelal samenvallen met het verblijf van de vorst, doorgaans in het kader van een huldigingsreis. Dat is evident bij de reizen van Filips de Goede (1428 vlak na de Zoen van Delft vier schenkingen; 1433 na de formele inhuldiging als graaf van Holland één schenking; 1455-1456 vijf), Karel de Stoute (1468 drie schenkingen; 1469 zes) en Filips de Schone (1494 drie schenkingen; 1496 één; 1497 twee). Voor de nieuwe vorst was het dé manier om zijn naam te vestigen en zijn generositeit te tonen ten aanzien van geestelijke instellingen. Voor de geestelijke instellingen waren het dé momenten waarop zij de vorst persoonlijk konden benaderen met het verzoek om een geldelijke bijdrage. Een glasraam was interessant voor beide partijen: de kerk of het klooster had weer een gat opgevuld, de vorst wist zich gerepresenteerd in een nieuw glas dat hem naast de status als weldoener bovendien nog gebeden voor zijn zielenheil opleverde.

Tabel 3. Glasschenkingen per vorst (1419-1519)

Margareta van Bourgondië (1419-1441)	3
Filips de Goede (1419-1467)	45
Karel de Stoute (1457-1477)	25
Margareta van York (1477-1503)	15
Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)	10
Filips de Schone (en Maximiliaan) (1494-1506)	26
Maximiliaan, Karel V, Margareta (1507-1519)	22
Totaal	146

De gegevens in tabel 3 lijken dit beeld te bevestigen. Hoewel Filips de Goede de meeste glazen geschonken heeft, ligt het gemiddeld aantal glazen dat per jaar geschonken werd veel hoger ten tijde van Filips de Schone en het regentschap van Margareta van Oostenrijk. Niet alleen werden in deze periode de duurste glazen geschonken (zie tabel 1), ook het aantal geschonken glazen vertoont een piek. De snelle opeenvolging van vorsten en de daarmee samenhangende huldigingsreizen in deze periode hebben blijkbaar tot een soort publiciteitsoffensief geleid. Maximiliaan en Margareta van Oostenrijk legden een grote ijver aan de dag om de dynastie op allerlei beelddragers te representeren. Glasramen waarop zowel de familie als de bezittingen door middel van wapenschilden konden worden afgebeeld, waren hiervoor een geschikt medium.

48 Zie over de glasschenkingen in deze gewesten meer uitgebreid Damen, 'Memorie en mecenaat'.

Toch moet niet achter ieder glasraam een vorstelijke strategie gezocht worden. Voor de meeste glazen was de politieke boodschap, acceptatie of zelfs legitimatie van het gezag, zeker niet het belangrijkste oogmerk.[49] Het initiatief kwam eerder 'van onderop' waarbij de landsheer werd herinnerd aan zijn plichten als christelijk vorst. In sommige streken was het namelijk de gewoonte dat de (lands)heer een bijdrage leverde als er een nieuwe kerk werd gebouwd of een oude verbouwd. Zo bestond op het eiland Voorne het gebruik dat de landsheer een glasraam 'pleecht te gheven (...) wanneer men nye kerken of nye koren maect'.[50] Dit verklaart waarom achtereenvolgens Jan van Beieren, Frank van Borselen en Margareta van York in de vijftiende eeuw geregeld gebrandschilderde glazen schonken aan allerlei Voornse parochiekerken. Margareta begunstigde er zes op het eiland dat deel uitmaakte van haar douarie. Het duurste glasraam (48 pond) ging in 1482 naar de kerk van Goedereede, waarbij gerefereerd werd aan Margareta's huldiging ('tot huerer blijder incoemste van den lande van Voorne geaccordeert'). Voor deze kerk had Margareta een bijzondere voorliefde want in 1499 zegde zij 300 pond toe voor 'wercken ende edifficien', een bedrag dat haar totale uitgaven aan glasramen op Voorne ruimschoots oversteeg.[51]

Het verzoek om dergelijke subsidies voor vensters en verbouwingen zal altijd van de kerkmeesters zijn uitgegaan. De vorst kon immers zelf onmogelijk op de hoogte zijn van de bouwplannen of van het feit dat oude glazen nog geschonken door zijn vorstelijke voorgangers 'gesleten' of 'vergaen' waren en nodig vervangen moesten worden.[52] Geestelijke instellingen wisten de vorst te vinden als zij om geld verlegen zaten. Zij stuurden dan aan hem of zijn plaatsvervanger (stadhouder, landvoogdes) een verzoekschrift, of probeerden mondeling via een audiëntie een beroep te doen op zijn generositeit.[53] De meest aanhoudende lobbyisten moesten na een financiële donatie soms beloven om niet meer te komen zeuren.[54]

49 Vergelijk Noordegraaf, 'Macht en mecenaat', 319.

50 Citaat uit de rekening van de rentmeester van Voorne over 1421-1422 bij Arkenbout, 'De heren van Voorne', 121.

51 Het gaat om de kerken van Goedereede en Ouddorp in 1482, Bommenede en Dirksland in 1491, Oude Tonge en opnieuw Bommenede in 1497 en Nieuwe Helvoet in 1502: NA GRR 3332 f. 110r-v, 3341 f. 79r, 3348 f. 98r, 3353 f. 115r. Alleen bij de kerk van Dirksland gaat het vrijwel zeker om een nieuwe kerk. Schenking 1499: NA GRR 3350 f. 115r.

52 Zoals bijvoorbeeld in 1455 toen Filips de Goede subsidies verstrekte aan kerken te Schiedam en Leiden voor de installatie van glazen met zijn wapen en devies 'in welke plaitsen te staen plegen andere glasen veynsteren gestoffeert mit wapenen ende devisen van mijns voirs. genadichs heeren voirvaderen die altemael vergaen ende te breecken waeren ende nyemendt anders om dier redenen wille geen in die stede geven en wouden'. Een jaar later schonk hij 100 pond om de glazen in de kerk van het franciscanenklooster te Dordrecht die nog door Albrecht van Beieren waren geschonken te vervangen omdat die van 'ouderdom vergaen ende gesleten' waren. NA GRR 138 f. 87v en 157 f. 107r-v.

53 Vaandrager, 'Loterijen en glasschenkingen', 159; Van Tongerloo, 'De glazen', 19. Zie bijvoorbeeld de verzoeken van de dorpen Haastrecht en Harmelen om een glasschenking aan Karel V in: Nationaal Archief, Den Haag, Ambtenaren van het centraal bestuur (microfilm 3.01.02 nr. 12) 756, 758.

54 Zo moesten de pater en de religieuzen van het Onze-Lieve-Vrouweklooster te Bois-seigneur-

Het is opvallend dat de bisschopszetels van Atrecht, Doornik, Kamerijk, Luik en later Utrecht, alle bezet door Bourgondische beschermelingen, voorzover bekend niet profiteerden van vorstelijke glazen.[55] Juist voor deze bisschoppen moet het een fluitje van een cent zijn geweest een subsidie voor een gebrandschilderd glas los te peuteren bij hun politieke beschermheren. Doorgaans ging echter niet de bisschop maar het domkapittel over de inrichting van de kerk. In het Utrechtse geval voerde de bisschop bovendien een onafhankelijke koers en had hij geen behoefte om zijn politieke onderhorigheid te tonen.

Op een lager niveau, dat van de kapittelkerken, zien we een iets ander beeld. Door middel van het patronaatsrecht, het recht om bij een vacature een kandidaat voor de vrijkomende prebende voor te dragen, had de vorst nauwe banden met enkele grote kapittels. Op deze manier wist hij zijn eigen hovelingen, ambtenaren en cliënten in het kerkelijke apparaat te manoeuvreren. Dit ging in sommige gewesten zover dat Richard Vaughan zelfs sprak van 'the creation of a specifically Burgundian church'.[56] De nauwe banden van de grote kapittels met de vorst worden ten dele weerspiegeld in de glasraamschenkingen. Niet voor niets vermeldde de ontvanger-generaal bij de schenking van drie glazen aan Sint-Lieven te Zierikzee door Filips de Goede in 1449/1454 dat de kapittelkerk 'est de son patronnage'.[57] Inderdaad profiteerden ook andere kapittelkerken in Holland en Zeeland waarvan de vorst het patronaatsrecht bezat (Grote Kerk van Dordrecht en niet te vergeten het kapittel van Sint-Marie op het Hof), maar andere kapittels die pas later van lokale heren werden overgenomen (Brielle, Oostvoorne, Gorinchem en Geervliet) ontvingen niets. In Vlaanderen van hetzelfde laken een pak: de kapittelkerken van Kassel en Rijsel genoten beide in 1495 van glasschenkingen maar die van Sint-Donaas, Veurne en Harelbeke niet. In Brabant profiteerden de Sint-Goedele te Brussel, de Sint-Pieter te Leuven, de Sint-Gommarus te Lier en Sint-Oda te Sint-Oedenrode wel maar de kapittelkerken van Anderlecht en Turnhout niet. In de overige gewesten profiteerde alleen de Sint-Waltrudis te Bergen.[58] Er kan daarom niet gesproken worden van een systematische begunstiging van deze kapittelkerken. Waarschijnlijk werd er alleen geschonken als de kerk daadwerkelijk een glas nodig had en dan was het contact met de vorst snel gelegd. Dan had de vorst als patroon zelfs de plicht om als weldoener op te treden.

Het is daarom niet verrassend dat vele schenkingen samenvallen met intensieve bouwcampagnes. Zo werd in de jaren veertig van de vijftiende eeuw flink gebouwd aan het koor en transept van de Sint-Jan te Den Bosch. In 1448 schonk Filips de Goede 120 pond aan de kerkmeesters.[59] Hebben de wonderen die in de jaren 1442-1445 onder invloed van het mirakelbeeld waren bewerkstelligd Filips over de streep getrokken? Waarschijnlijk speelden de lobbykwaliteiten van de kerkmeesters in ieder geval een beslissende rol.

Het was voor een instelling doorgaans niet voldoende om één schenker te strikken, hoe belangrijk deze ook was. Geprobeerd werd zo breed mogelijk te werven waarbij naast de vorst ook andere kapitaalkrachtige schenkers als hoge edelen, topambtenaren en kapittels werden benaderd. Zeker bij calamiteiten was het van belang dat deze contacten snel gemobiliseerd konden worden. Zo werd de Grote Kerk van Dordrecht in juni 1457 fors beschadigd door een grote stadsbrand. De inboedel werd zelfs compleet verwoest, alleen het partikel van het Heilig Hout bleef ongeschonden. De kerk moest natuurlijk gerestaureerd worden en de fondsenwerving werd kracht bijgezet door maar liefst 111 (opgetekende) wonderen die tussen 1458 en 1464 plaatsvonden na aanroeping van het Heilig Hout.[60] Belangrijke geldschieters kwamen al gauw over de brug. De Zeeuwse edelman Frank van Borselen schonk in 1461/1462 een groot en een klein glas voor het koor van de kerk. Karel van Charolais, zeer actief in Holland in deze jaren, werd blijkbaar ook benaderd, want een jaar later schonk hij een glas ter waarde van 40 pond.[61]

Niet alleen voor de Dordtse kerk traden zowel Karel de Stoute als Frank van Borselen op als glasschenkers. In tabel 4 zijn de instellingen waaraan zowel Karel de Stoute als Frank van Borselen glazen schonken, op een rijtje gezet. Van Borselen stond zelf bekend als een gulle schenker van glazen. In zijn financiële administratie heeft Arkenbout ten minste 52 geschonken glazen aan geestelijke instellingen weten te achterhalen. Vooral de kerken en kloosters in Van Borselens heerlijkheden Voorne en Sint-Maartensdijk profiteerden van zijn vrijgevigheid.[62] Uit de tabel blijkt dat de schenkingen elkaar niet al teveel ontlopen wat het tijdstip (een marge van twee jaar is in het kader van nieuwbouw of verbouwing niet uitzonderlijk) en de hoogte van de schenking betreft. Het is illustratief voor de status van de Zeeuwse edelman dat de bedragen die hij aan zijn glazenier betaalde ongeveer op hetzelfde niveau liggen als de schenkingen van de graaf van Holland en Zeeland. Verder is het opvallend dat zij glazen schonken aan kerken in hun aan elkaar grenzende heerlijkheden, Voorne (Brielle) en Putten (Charlois). De glazen functioneerden dus ook als een soort relatiegeschenk.

Isaac in september 1499 na een geschenk van 60 pond in hun kwitantie toezeggen 'de non plus demander aucune chose à icellui seigneur [Filips de Schone MD] pour quelque cause que ce soit'. ADN B 2165 f. 218r.

55 Het enige geschonken bedrag voor een venster voor de dom van Utrecht 'au petit cuer' stamt uit 1449, van vóór de Bourgondische beïnvloeding. ADN B 2002 f. 185v; De Laborde II-1 nr. 1403; De Groot, 'De gebrandschilderde glazen'.

56 Vaughan, *Philip the Good*, 236.

57 ADN B 2017 f. 208r; De Laborde II-1 nr. 1493.

58 Ik heb gebruik gemaakt van het overzicht bij De Moreau, *Histoire*, 69-74.

59 ADN B 2002 f. 189r; De Laborde II-1 nr. 1406. Volgens Peeters, *De Sint-Janskathedraal*, 325 gaat het om een venster voor het Noordelijk transept. In de rekening staat echter expliciet dat het gaat om de kerkmeesters van de 'Notre Dame' en niet om de 'Saint Jean'. Gaat het hier mogelijk om een glas in de Onze-Lieve-Vrouwekapel? Zie over de verering van het Mariabeeld het lemma van P. Nissen op de website Bedevaartplaatsen in Nederland: http://www.meertens.knaw.nl/bol/detail.php?typ=kern&id=653.

60 Lemma van G. Verhoeven op de website Bedevaartplaatsen in Nederland: http://www.meertens.knaw.nl/bol/detail.php?typ=verering&id=176.

61 Glasraam Van Borselen: Arkenbout, 'Heren van Voorne', 132; glasraam Van Charolais: NA GRR 3316 f. 58r. Mogelijk deed Karel de toezegging op 6 oktober 1463 toen hij in Dordrecht was (zie Groothuis, Karel van Charolais in Holland, bijlage A).

62 Arkenbout, 'De heren van Voorne', 122-124.

Tabel 4. Glasschenkingen van Karel de Stoute en Frank van Borselen (in ponden van 40 gr.)

		Karel de Stoute		Frank van Borselen	
Instelling	Plaats	Datum	Bedrag	Datum	Bedrag
Maarlandse kerk	Brielle	1461-1462	39 lb. 2 s.	2-5-1459	38 lb. 5 s.
Parochiekerk	Charlois	?	60 lb.	1463	4 lb. 10 s.
Grote Kerk	Dordrecht	1463	40 lb.	12-3-1461	75 lb. (2 glazen)
Predikheren	Den Haag	26-10-1463	40 lb.	19-9-1456	39 lb. 7 s.
Groot Begijnhof	Haarlem	23-7-1468	30 lb.	23-2-1468	28 lb. 16 s.
Sion	Delft (bij)	?-9-1469	40 lb.	4-12-1468	37 lb.
Roomburg	Leiden	?-10-1469	50 lb.	22-7-1468	21 lb.

Bij sommige gebrandschilderde glazen is het niet zozeer de vraag wie het initiatief tot de schenking heeft genomen, maar wie het glas eigenlijk heeft gefinancierd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de glazen stamreeks die in 1496 in de Heilig-Bloedkapel te Brugge werd geïnstalleerd. De vier Bourgondische en de twee Habsburgse vorsten werden samen met hun echtgenoten ten voeten uit afgebeeld in de vensters van het koor van de in die jaren gebouwde bovenkapel.[63] Op het eerste gezicht lijken deze glazen het resultaat van een vorstelijke schenking. Maximiliaan had namelijk een bijzondere band met Brugge. Hij had hier in 1488 gevangen gezeten en was pas vrij gekomen nadat hij met een eed op diverse relieken had gezworen de Regentschapsraad te erkennen. Deze Regentschapsraad accepteerde wel het gezag van Filips de Schone maar niet dat van zijn vader. Maximiliaan brak zijn eed door de Regentschapsraad na zijn vrijlating te bestrijden.[64] De Heilige-Bloedkapel, gesticht in de twaalfde eeuw door graaf Diederik van de Elzas, was zowel voor de Vlaamse dynastie als voor de stad Brugge, die de jaarlijkse Heilig-Bloedommegang organiseerde, van grote symbolische betekenis. Na de inzet van militaire middelen voor de pacificatie gebruikte Maximiliaan iconografische middelen om te laten zien wie de rechtmatige heerser was.

Maar is dit wel de juiste interpretatie? In de rekeningen van de ontvanger-generaal van alle financiën noch in die van Vlaanderen zijn uitgaven gevonden met betrekking tot deze glazen.[65] Daarentegen werden in de rekeningen van de Broederschap van het Heilig Bloed in deze jaren juist inkomsten geboekt voor de

63 Helbig nrs. 313-318, 2003; Vanden Bemden, 'Le vitrail', 32-33. In de kapel bevinden zich tegenwoordig alleen nog de negentiende-eeuwse kopieën van de glazen die in 1795 werden verkocht. De originele glazen van Filips de Schone, Maximiliaan en hun beider echtgenotes bevinden zich in het Victoria and Albert Museum, te Londen: Williamson, *Medieval and Renaissance stained glass*, nrs. 57-61.

64 Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 222-223. De relieken waarop Maximiliaan de eed zwoer waren het lichaam van Sint-Donaas, het Heilige Kruis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk en het Heilig Sacrament in de Sint-Donaas. Vriendelijke mededeling van Andrew Brown, University of Edinburgh.

65 Voor de jaren 1490 is in Vlaanderen is alleen de rekening over 1496 bewaard gebleven: ADN B 4124.

Afb. 2 Ontwerp voor de glazen stamreeks die in 1496 in de Heilig-Bloedkapel te Brugge werd geïnstalleerd. Van links naar rechts zien we ten voeten uit Filips de Goede en Isabella van Portugal, Isabella van Bourbon en Karel de Stoute, Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk. Heilig-Bloedkapel, Brugge (© IRPA/KIK, Brussel).

financiering van nieuwe glazen. Het is daarom waarschijnlijker dat niet Maximiliaan maar de Broederschap zelf de glazen heeft laten aanbrengen.[66] Mogelijk wilde (een deel van) de Brugse elite op deze manier haar trouw betonen aan Maximiliaan. Dat gebeurde in ieder geval in de zogenoemde Bourgondische kapel te Antwerpen, in de jaren negentig van de vijftiende eeuw gebouwd bij het hôtel van de markgraaf van Antwerpen Jan van Immerzeel. In deze privékapel liet de machtige Antwerpse edelman in 1497 drie glasramen installeren die het Spaans-Habsburgse dubbelhuwelijk memoreerden. Zowel chronologisch als stilistisch zijn deze Antwerpse glasramen nauw verwant aan die in de Bloedkapel. In het centrale glasraam werden Sint-Andreas en Sint-Jacob afgebeeld, de patroonheiligen van respectievelijk Bourgondië en Spanje en in de flankerende glasramen werden de echtparen Filips met Johanna en Juan met Margareta in knielende houding geportretteerd. De kapel werd verder verlucht met heraldische schilderingen die de hu-

66 Archief van het Heilige Bloed, Brugge, Register 18 'Rekening' f. 120v: bijdragen van 10 s. van iedere gildenbroeder voor de nieuwe glazen. Vriendelijke mededeling Andrew Brown.

welijken van Filips' voorouders symboliseerden.[67] Hoewel de gebrandschilderde glazen in Brugge en Antwerpen dus niet door de vorst zijn gefinancierd, doet dit niets af aan hun devotionele en politieke functie.

4. Makelaars in glazen

Hoge edelen en ambtenaren vervulden een makelaarsrol bij het verwerven van glasramen voor kerken en kloosters die zich in hun heerlijkheid, woonplaats of ambtsgebied bevonden. Zij beschikten over de juiste contacten in de wereldlijke en geestelijke hiërarchie en konden deze mobiliseren als er vensters 'aanbesteed' moesten worden. Zo heeft Louise van Tongerloo aangetoond dat de heer van IJsselstein, Floris van Egmond, niet alleen zelf enkele glazen financierde bij de bouw van een nieuwe kloosterkerk voor de cisterciënzers te IJsselstein in de jaren 1538-1541, maar ook met succes aanklopte bij nauwe verwanten als de bisschoppen van Luik en Utrecht. Bovendien bemiddelde hij bij de Utrechtse kapittels voor een glasschenking.[68]

Ook bij donaties voor verschillende vorstelijke vensters hebben makelaars een rol gespeeld. Zo heeft de edelman Frank van Borselen actief bemiddeld bij het verwerven van gebrandschilderde glazen voor geestelijke instellingen in zijn heerlijkheden. Filips de Goede als Karel de Stoute toonden zich beiden genereus ten aanzien van de machtigste edelman van Holland en Zeeland en schonken zowel glazen aan de Maarlandse kerk te Brielle als aan de kapittelkerk van Sint-Maartensdijk. Bij die laatste schenking in 1452 werd specifiek vermeld dat Filips de Goede het bedrag (36 pond) voor het glasraam schonk 'pour reverence de dieu et de l'église à la requeste de messire Franck seigneur de Boorssel, conte d'Ostrevant'.[69]

Ongetwijfeld heeft Van Borselen ook verschillende edelen verzocht om glazen te schenken. Zo stond hij op bijzonder goede voet met heer Jan van Wassenaar. Van Wassenaar had een aparte kamer op het Voornse hof en wisselde voortdurend geschenken uit met Van Borselen. Uiteindelijk zou zijn dochter Barbara met Van Borselens enige (bastaard)zoon Floris huwen.[70] Op zijn beurt speelde Van Wassenaar weer een bemiddelende rol bij glasschenkingen van de vorst. Zo was hij na 1477 zowel actief in de hofhouding van Maximiliaan als in het beheer van de douarie van Margareta van York. Niet geheel toevallig schonken Maximiliaan en Margareta zowel glazen aan de parochiekerk van Wassenaar (respectievelijk in 1478 en 1485) als aan die van Valkenburg bij Leiden (respectievelijk in 1479 en 1495), dat eveneens tot zijn heerlijkheden behoorde. Deze laatste kerk was in 1241 door de

67 Van der Boom, *Monumentale glasschilderkunst*, 37-38;. Onghena nr. 129; Helbig nr. 198; Helbig, *Les vitraux médiévaux*, 191-197.

68 Van Tongerloo, 'De glazen', 21-26.

69 ADN B 2012 f. 277v; De Laborde II-1 nr. 1487 die zich beperkt tot de schenking en het motief niet vermeldt.

70 Damen, *De staat van dienst*, 305.

Hollandse graaf aan de Duitse Orde geschonken en bezat een partikel van het Heilig Kruis.[71] Dergelijke schenkingen kwamen niet alleen de desbetreffende kerken ten goede maar dienden ook voor het onderhoud van de relatie van de vorst met een belangrijke edelman en ambtenaar.

Dat blijkt bijvoorbeeld ook in 1459 uit de schenking van drie glazen ter waarde van maar liefst 150 pond door Filips de Goede aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Le Roeulx (Henegouwen), een heerlijkheid die in handen was van Antoon van Croy, eerste kamerling en meest invloedrijke figuur aan het Bourgondische hof. De Croy's, gehaat door Karel de Stoute, vielen echter in 1465 in ongenade.[72] Karels glasschenking in 1468 aan dezelfde kerk moet daarom niet alleen in het licht van de verering van het Mariabeeld aldaar gezien worden, maar kan ook worden geïnterpreteerd als een beroep op de loyaliteit van de inwoners die hun naar de Franse koning gevluchte heer maar zo snel mogelijk moesten vergeten.[73]

Behalve de hoge edelen bemiddelden ook vorstelijke ambtenaren bij glasschenkingen, in het bijzonder diegenen die met een been in de wereldlijke en een been in de kerkelijke hiërarchie stonden. Zonder twijfel heeft Jan van Coudenberghe, secretaris van Filips de Schone en tevens pastoor van Reimerswaal, een actieve rol gespeeld bij de verwerving van de drie glazen voor de Sint-Pieterskerk in 1494 (zie p. 140). Van Coudenberghe had enkele jaren daarvoor de broederschap van O.L. Vrouw van Zeven Smarten opgericht en getracht om Reimerswaal en Abbenbroek, waar hij ook pastoor was, op de kaart te zetten als bedevaartplaatsen. Hoewel dat laatste niet helemaal lukte, zijn patroon Filips en later diens zoon Karel werden wel lid van de broederschap.[74] Zowel de vorst als zijn secretaris (c.q. pastoor) had belang bij het aanbrengen van de gebrandschilderde glazen.

Een opmerkelijke dubbelrol was weggelegd voor ontvanger-generaal van alle financiën Jean Micault. Hij bekleedde dit hoogste financiële ambt in de Habsburg-

71 Wassenaar: NA GRR 183 f. 86v (Pinchart III, 121), 3335 f. 93v. Maximiliaan schonk het glas aan de kerk 'ter eeren goids ende van der goeder tijdingen him up die tijt gebrocht van eenen jongen zoone bij mijne genadige vrouwe ter werelt gebrocht wesende'. Hoewel de glazenmaker pas in 1487 werd betaald, moet de toezegging van het glas reeds in 1478, het geboortejaar van Filips de Schone, zijn gedaan. Valkenburg: NA GRR 312 f. 224v, 3345 f. 120v. Margareta van York had Jan van Wassenaar opdracht gegeven om het glas te laten aanbrengen. Hij was in dienst van Margareta als kapitein van Den Briel en het land van Voorne met een wedde van 100 frank per jaar (80 lb): NA GRR 3345 f. 152r. Zie over de kerk van Valkenburg en het Heilig Hout het lemma van J. van de Ven op de website Bedevaartplaatsen in Nederland: http://www.meertens.knaw.nl/bol/detail.php?typ=kern&id=794.

72 Vaughan, *Philip the Good*, 377-378 en Meilink, 'Holland'.

73 Greve 1 nr. 1221. Met dank aan Marc Boone voor deze suggestie. In hetzelfde licht zou de schenking van zeven glazen aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Boulogne gezien kunnen worden (Greve 1 nr. 628; Greve 2 nr. 1383). Antoon van Croy was namelijk ook gouverneur van Boulogne-sur-Mer. De Smedt ed., *Chevaliers*, nr. 15. Vergelijk Van der Velden, *The donor's image*, 165.

74 De lemma's van D. en T. Graas over de verering van Onze-Lieve-Vrouw van Smarten te Reimerswaal en Abbenbroek op de website Bedevaartplaatsen in Nederland: http://www.meertens.knaw.nl/bol/detail.php?typ=kern&id=619;http://www.meertens.knaw.nl/bol/detail.php?typ=kern&id=6.

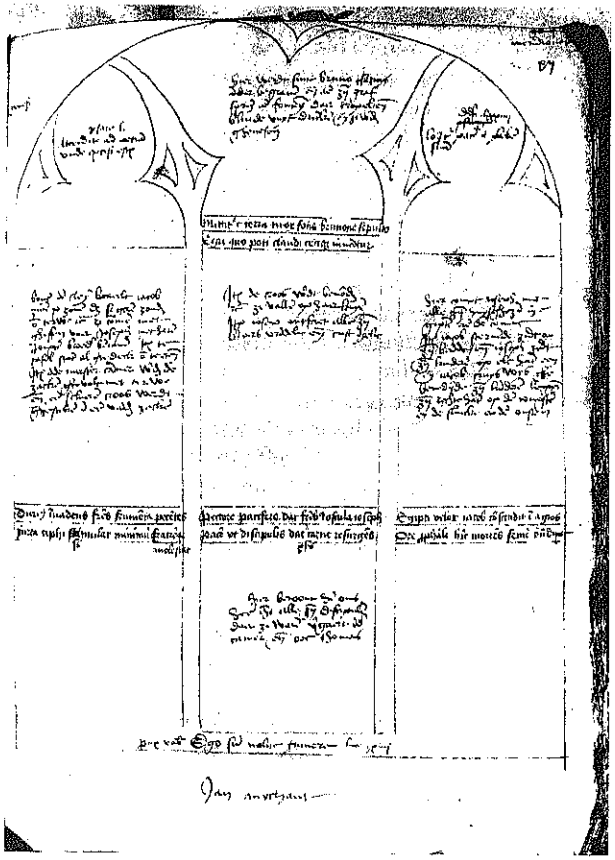

Afb. 3 Ontwerp voor een glasraam geschonken door Jean Micault (zie zijn naam onderaan) voor de pandgang van het kartuizerklooster te Scheut. In de twee onbeschreven vakken links- en rechtsonder werden waarschijnlijk de schenker en zijn echtgenote met hun beschermheiligen afgebeeld. Ministerie van buitenlandse zaken, Brussel, Dienst voor de adel hs. 245 (foto: Robert Stein).

se bureaucratie van 1507 tot 1534.[75] Volgens een kloosterkroniek zou in 1515 op zijn initiatief de pandgang van het kartuizerklooster te Scheut worden bekleed met maar liefst 43 glazen. Deze hoge ambtenaar, in de ogen van de prior Mathias Tsergoossens ongetwijfeld een ideale makelaar, slaagde erin om in dit huldigingsjaar van Karel V niet alleen de hele koninklijke familie (zes glazen) maar ook de top van het wereldlijk en geestelijk apparaat te bewegen een glasraam te schenken. Zelf schonk Micault het twaalfde glasraam in de pandgang met daarop twee scènes uit Genesis en een afbeelding van Jezus met de apostelen. [76]

75 Aerts en Coppens, 'Ontvangerij-generaal van financiën', 536.

76 Helbig nr. 1738 zonder exacte datering. Zie het handschrift: KB Den Haag, ms. 71 G 25 (894): 'Hoe dit convent van Ons Vrouwe van gratie der ordenen van den Chartroesen gemenlick genoemt Tschuete es gefundeert buyten Brussele' (1558) f. 134r-v (capittel 78): 'In den jaere XV^{c} XV als den pandt was volmaect bij den eerweerdeghen heere Mathijs, prior, es een in't convent gecomen spaceren die eerweerdighe man Jan Micault, raedt des Conincks van Spaengen ende ontfanger generael van desen landen. Doer het ingeven van God, alsoe men hoept, heeft hij gewilt datter gelasen vensteren soude gemaect worden, ende den meesten deel heeft hij besorcht ende doen maken.' Volgt een opsomming van de glazen met als 12^{e}: 'Jan Micault, ontfanger generael van desen landen doer wyen bicants alle desen voergaende vensteren gegeven zijn ende noch andere hiernae.' Voor de betaling van de glazen van Karel V en Ferdinand: ADN B 2251 f. 343v (1516) en ADN B 2294 f. 274r (1520).

77 KB Den Haag ms. 71 G 25 (894) f. 141r-v, 144r, 145r-v. In totaal werden dertien glazen geschonken. Zie ook Helbig nrs. 1726-1736. Over het klooster en prior Mathias: Despy-Meyer e.a., *Monasticon belge* IV-6, 1385, 1396, 1404; Wauters, *Histoire* I, 36-42. De financiering van deze glazen is niet te achterhalen via de rekeningen van de ontvanger-generaal van 1530-1532.

78 Van Uytven, 'Wereldlijke overheid', 52-53.

79 ADN B 1931 f. 101v. '(...) il doit et est tenu à son povoir soustenir et aidier à maintenir, mesmement en la saison du saint temps de quaresme, comme chacune devote personne doit pour le sauvement de son âme, eslargir ses mains en aumosnes et bonnes euvres'. Over het klooster: Batselier e.a., *Monasticon belge* VII, 631, 634. De abdij werd in het stichtingsjaar 1215 begunstigd door gravin Johanna van Constantinopel. In de periode 1425-1428 werden de bouwwerkzaam-

Enkele jaren later zou kanselier Mercurino de Gattinaria in de voetsporen treden van Micault. Hij wist in 1524 drieduizend gouden dukaten los te weken bij Karel V voor de voltooiing van de nieuwe kerk van het klooster, in ruil voor een eeuwige dagelijkse mis in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van Scheut. Het wekt in dit licht bezien geen verbazing dat de keizer in deze nieuwe kerk, die pas op 18 juli 1531 gewijd zou worden, de twee centrale glazen in het koor voor zijn rekening nam met daarop de kruisdraging en de kruisiging. Ook de kort daarvoor overleden 'vriendt van den convente', De Gattinaria, kreeg een glas 'ter memorien' met daarop, heel toepasselijk, de verrijzenis.[77] Er was dus herhaaldelijk interactie tussen het kartuizerklooster en topambtenaren, niet alleen vanwege hun contacten met de vorst en zijn familie maar ook vanwege hun relaties met de bestuurlijke elites van de Nederlanden. Zij wilden graag een financiële bijdrage leveren in ruil voor een glas in het prestigieuze klooster.

5. Memorie

Zoals ook bij andere schenkingen aan geestelijke instellingen gebruikelijk was, werd doorgaans vermeld dat een donatie voor een glasraam werd gedaan 'pour dieu et en aulmoisne'. Deze standaardformulering wijst op een algemene betrokkenheid bij het Christelijke geloof.[78] De vorst geeft hiermee aan dat het geschenk vanwege God wordt gegeven – 'om Gode gegheven' in het Middelnederlands – en als aalmoes, een charitatieve daad, moest worden beschouwd. Hij verwachtte er echter wel wat voor terug. In de vastentijd van het jaar 1425 voelde hertog Filips de Goede zich aangesproken toen men een verzoek tot hem richtte om een financiële bijdrage te leveren aan het herstel van de abdij Zoetendaele te Maldegem (bij Brugge). De abdij was immers gesticht door een van zijn voorgangers ('fondée par feux messeigneurs ses prédecesseurs contes de Flandres'). Filips zegde 12 pond toe, omdat ieder devoot persoon nu eenmaal naar vermogen moest helpen en goede werken moest verrichten opdat zijn ziel gered zou worden.[79] De redding van de

ziel kon nog wat geholpen worden als de kerkgangers of kloosterlingen de schenker zouden memoreren in hun dagelijkse gebeden. Deze tegenprestatie werd met name van de kloosters verwacht en af en toe expliciet vermeld bij de glasgiften.[80]

Gedurende de hele Middeleeuwen speelden overleden personen een niet te onderschatten rol in de samenleving. Aan de hand van de diverse vormen waarop men de herinnering aan de doden in kloosters levend hield, toonde Oexle aan dat men ervan uitging dat de dood wel een verandering maar geen breuk betekende tussen de overleden persoon en de gemeenschap waaruit hij voortkwam.[81] De achtergeblevenen probeerden de band met de overledenen in stand te houden, bijvoorbeeld door het plaatsen van memorietafels waarop de overleden voorouders samen met de kinderen, kleinkinderen en aangetrouwden worden afgebeeld. Deze memorietafels, waartoe ook vele glasramen gerekend kunnen worden, tonen niet alleen de verbondenheid van verschillende generaties maar nodigen ook uit tot gebed voor de overleden familieleden.[82] Aan glasramen werd al sinds de twaalfde eeuw een bijzondere kracht toegekend: de transparante gekleurde glazen bemiddelden tussen de schepper (het licht) en de ondoorschijnende materiële wereld. Deze eigenschap was fundamenteel voor de opvatting dat het schenken van glasramen als een soort van boetedoening fungeerde. Men ging er namelijk vanuit dat het licht dat door de glasramen scheen heilzame krachten zou activeren, zeker als de donor in knielende houding voor een heilige was geportretteerd.[83]

Door het bijwonen en stichten van missen, het kopen van aflaten en het doen van bedevaarten kon boete worden gedaan voor de begane zonden en op deze manier kon het verblijf in het vagevuur bekort worden. Voor vorsten en andere kapitaalkrachtige lieden was verder het verrichten van de werken van barmhartigheid een probaat middel tot het verkrijgen van een plaats in de hemel. Geschenken tijdens het leven van de donor waren echter niet toereikend om de ziel van de overledene het paradijs in te leiden. Daarom was het belangrijk dat men postuum de goede werken voortzette, bijvoorbeeld door ervoor te zorgen dat uit de nalatenschap aalmoezen aan de armen werden uitgedeeld. Verder was het essentieel dat de overlevenden zouden bidden voor de ziel van de overledene. Met een schenking aan een geestelijke instelling, een stichting van een vicarie of zelfs van een compleet klooster, sloeg men twee vliegen in één klap: niet alleen werd door het goede werk zelf het verblijf in het vagevuur bekort, maar het leverde ook gebeden op van de kerkgangers of kloosterlingen om de schenker of stichter te gedenken, waardoor het verblijf nog verder bekort werd. Een duidelijk zichtbaar object als een glasraam was bij uitstek geschikt om de memorie aan de schenker tot in lengte van dagen levend te houden.[84]

heden aan het nieuwe klooster gefinancierd door Filips de Goede, het Brugse Vrije en de stad Brugge.

80 ADN B 2148 f. 149r: 'qu'ilz soient participans aux prières et oroisons qui se font journellement oudit cloistre'.

81 Oexle, 'Die Gegenwart der Toten', 22-26; Geary, *Living with the dead*, 77-78, 83.

82 Van Bueren, *Leven na de dood*, 70.

83 Caviness, *Stained glass windows*, 58-59.

84 Van Bueren, *Leven na de dood*, 24-32; Magnani S.-Christen, 'Transforming things and persons', 282-283; Van Tongerloo, 'De glazen', 36.

In de administratie van de donaties voor de financiering van gebrandschilderde glazen wordt op verschillende manieren blijk gegeven van de memoriezorg van de vorsten. Soms werd deze heel expliciet geformuleerd. Op 2 april 1467 kende Filips aan het observante Minderbroederklooster te Chalon-sur-Saône een bedrag toe van 60 pond om drie glasramen te installeren in de kerk 'affin de mémoire perpetuel en ladicte église dont mon dit seigneur a esté principal fondateur'. De 71-jarige hertog was ernstig ziek en bereidde zich voor op zijn naderende einde. In een kerk waarvan hij de belangrijkste financier-stichter was, moest de herinnering aan hem natuurlijk levend gehouden worden.[85] Het waren de laatste glazen waarvoor de hertog een donatie deed, en, opmerkelijk genoeg, een van de weinige schenkingen voor een geestelijke instelling in het stamhertogdom Bourgondië.

De zorg voor het zielenheil was niet beperkt tot de eigen persoon maar strekte zich uit tot dat van de voorvaderen en van het nageslacht. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren. In augustus 1423 schonk Filips de Goede 40 pond aan het dominicanessenklooster van La Thieuloye bij Atrecht voor de installatie van verschillende glasramen. Als tegenprestatie verplichtten de bewoonsters van het klooster zich om gedurende tien jaar, ieder jaar een memoriemis op te dragen ten bate van het zielenheil van zijn ouders Jan zonder Vrees en Margareta van Beieren.[86] De preoccupatie met het zielenheil van de voorouders en de naaste familieleden blijkt ook uit de toekenning van 200 pond voor drie glasramen in het nieuwe koor van de kerk van het Minderbroederklooster te Hulst in 1499. Deze glazen schonk Filips de Schone 'a l'honneur et mémoire du Roy des Romains, son père, mesmement de feue madame, sa mère, la duchesse Marie, que dieu absoille, de mon dit seigneur l'archiduc et de madame l'archiduchesse sa compaigne'.[87] Ongetwijfeld werden op de buitenste vensters de genoemde personen, Maximiliaan en Maria, Filips de Schone en Johanna van Castilië, met hun beschermheiligen afgebeeld. Mogelijk stond op het centrale glasraam in Hulst een kruisigingstafereel.

In de laatmiddeleeuwse beeldcultuur was namelijk het leven en vooral het lijden van Christus een populair thema dat bovendien goed aansloot bij de memoriepraktijk; op de bewaard gebleven memorietafels uit het bisdom Utrecht was de kruisiging veruit het meest afgebeelde nieuwtestamentische tafereel. Hiermee werd getoond dat Christus de schuld van erfzonde had afgelost en het eeuwige leven voor de mens binnen handbereik had gebracht. De afbeelding van geknielde schenkers vergezeld door hun beschermheiligen aan weerszijden van het kruis had een tweeledig doel: niet alleen werden zij door hun patroons aanbevolen bij God, maar ook werden de aanschouwers aangespoord te bidden voor het zielen-

85 ADN B 2061 f. 144v.

86 ADN B 1929 f. 112r. De opdrachtbrief voor de betaling is gedateerd op 16 augustus 1423 ('ung service de mors pour le salut et remède des ames de feux mon seigneur son père et ma dame la duchesse, sa compaigne, que dieux pardoint'). Margareta was op 13 januari 1423 overleden. Het klooster, gesticht door gravin Mahaut van Artesië in 1322, was in 1414 vernietigd door de Armagnacs en profiteerde toen al van de generositeit van Jan zonder Vrees: Schnerb, 'Un acte de Jeans sans Peur', 734-735.

87 ADN B 2165 f. 212v. Zie Helbig nr. 1067 en Vanden Bemden, 'Le vitrail', 32.

heil van de geportretteerden, levend en dood, nu en in de toekomst.[88]

De vraag is echter of de vorst wel veel keuzevrijheid werd geboden bij het bepalen van het af te beelden tafereel. Het iconografische programma werd doorgaans bepaald door de instelling zelf. Zeker als het ging om een serie glazen konden schenkers bij wijze van spreken intekenen op het gewenste 'plaatje'.[89] Toch zijn er aanwijzingen dat de vorst de regie in handen probeerde te houden bij de uitvoering van het glasraam. Hij kon bijvoorbeeld vooraf een patroon laten voorleggen waarop de plaats en vormgeving van de vorst en zijn familieleden, de patroonheiligen en de wapenschilden exact stonden aangetekend.[90] Een andere mogelijkheid was om een gewestelijke of lokale ambtenaar te belasten met de advisering over de af te beelden 'personaiges' op het glas.[91]

De vorst kon bij de schenking wel een indicatie geven over de plaats van het glas. Veelal bepaalde de vorst dat het glas in het koor geplaatst moest worden. Dit was de meest prominente plaats in de kerk. Maar ook binnen het koor was er weer een bepaalde rangorde. Het middelste glas achter het hoogaltaar stond aan de top van deze hiërarchie.[92] Als de instelling bepaald had dat in deze glazen de levenscyclus van Christus moest worden afgebeeld, dan kwam de kruisiging automatisch in het centrale venster terecht. Dit venster was gewoonlijk bestemd voor de belangrijkste schenker: de vorst. Met andere woorden: als de vorst een schenking deed voor een dergelijke cyclus, dan werd het centrale venster, de kruisiging, aan hem toegewezen. De vorst had daarom meer over de plaats dan over het 'plaatje' te zeggen.

Het is niet verwonderlijk dat bij de schenkingen diverse gebrandschilderde glazen met Christus aan het kruis naar voren komen. Filips de Goede liet in ten min-

88 Van Bueren, *Leven na de dood*, 96, 106; Lieven-de Waegh, 'De onderwerpen', 188-191.

89 Vaandrager, 'Loterijen en glasschenkingen', 159; Vanden Bemden en Lecocq, 'Le vitrail en Wallonie', 264.

90 Dit gebeurde bijvoorbeeld in 1436 bij het glasraam voor het Sint-Jans hospitaal te Brussel (AR RKB 2410-3 f. 89v; Pinchart III 120: 'gelyc 't patroen dairaf gemaict clerliker begrypt'), in 1444 bij de glazen voor de Sint-Pieter te Leuven (De Laborde II-1 nr. 1376: 'selon le patron et la fourme qu'il leur en a fait'), in 1482 bij een glasraam voor de Zavelkerk te Brussel (AR RKB 2425-2 f. 119v; Pinchart III 121: 'navolgende den patroone daeraf beworpen ende geadviseert') en in 1494 bij een glasraam voor de clarissen te Brielle geschonken door Margareta van York toen een 'pourtraeture ende bewerp van den voors. gelaze die mijner voirs. genadiger vrouwen ghetoont wart eer men 't zelve gelas maecte' (NA GRR 3345 f. 120r). Vanden Bemden, 'Le vitrail', 28 noemt de eerste drie voorbeelden ook.

91 Deze strategie paste Karel de Stoute vooral toe in Holland. Hier belastte hij in 1462 zijn cliënt Antoon Michiels met de uitvoering van een glasraam in de Maarlandse kerk te Brielle (NA GRR 3315 f. 54r) en in 1463 zijn 'juwelier' Wouter van Heusden met het venster voor de Grote Kerk te Dordrecht (3316 f. 58r). In september 1468 moesten stadhouder Lodewijk van Gruuthuse en Antoon Michiels adviseren over de af te beelden 'personaiges' op de gebrandschilderde glazen voor de kerken van de Kruisheren te Schiedam en van het regulierenklooster te Schiedam (Greve 1 nr. 1528), terwijl een jaar later rentmeester-generaal van Holland Klaas de Vriese moest adviseren over het glasraam voor een klooster te Rijswijk (Greve 2 nr. 1003). Over de cliëntèle van Karel de Stoute in Holland: Damen, *De staat van dienst*, 311-334.

92 Maar: Van Tongerloo, 'De glazen', 28 beweert juist dat de noordzijde van een kerk het meeste prestige had.

ste vier kerken glazen aanbrengen met de kruisiging als centraal thema.[93] Zo schonk hij in 1433 drie glazen aan de Gentse Sint-Veerlekerk, die viel onder zijn patronaatsrecht, ter memorie van zijn overleden zoontje Joost en zijn zus Catharina, die hier beiden werden begraven. [94] Catharina was al in 1414 overleden en daarom moet de schenking eerder in verband worden gebracht met het overlijden van Filips' tweede zoontje (ook zijn oudste zoon Antoon was jong gestorven) in augustus 1432. Deze gebeurtenis had een grote impact gehad op het hertogelijk paar. Het was voor Isabella van Portugal aanleiding om kostbaar edelsmeedwerk aan de abdij van Saint-Josse bij Etaples te schenken en twee cellen in het kartuizerklooster te Champmol te stichten.[95] Een memorievenster in de grafkerk past in dit patroon, ook al maakt de rekeningpost niet duidelijk of de overleden familieleden daadwerkelijk in het glas werden vereeuwigd.

Dat gebeurde in ieder geval wel in de Domkerk te Utrecht waaraan Filips in 1449 een glasraam schonk.[96] In de tekening die Buchelius van een (gedeelte van) het glas heeft gemaakt is te zien hoe Filips, Karel en Isabella van Portugal geknield zijn afgebeeld. Achter Isabella zijn nog twee kleinere personages te ontwaren, waarschijnlijk de overleden zoontjes van het hertogelijk paar. Het gaat hier dan ook om een memorieglas waarin het centrale tafereel mogelijk de kruisiging was. Van Filips en Isabella zijn de wapenschilden opgenomen om de identificatie mogelijk te maken.

Ook Karel de Stoute en zijn vrouw Margareta van York gebruikten het beeld van de kruisiging als middel om hun nagedachtenis bij de gelovigen te stimuleren. Dat blijkt uit twee glazen die zij op het eiland Voorne lieten installeren. In 1494 schonk Margareta 42 pond voor een glasraam in de nieuwe kerk behorend bij het door haar gestichte klooster van de clarissen te Brielle. Het glas moest worden 'bescreven mitten ymagien van den cruycifixen, van Sint Jorijs representerende de figuere van wijlen hertoge Karel zaligher gedachten, ende van Sinte Margriten representerende de figuere van mijne voors. genadige vrouwe, beyde knyelende onder de voors. ymagie van den crucifixe. Ende es 't selve gelas onder bescreven ende

93 In de Sint-Veerlekerk te Gent (Pinchart I, 70- 72; Helbig nr. 911), de Sint-Rombout te Mechelen (Helbig nr. 1480) en het Sint-Janshospitaal te Brussel waarvan de meest uitgebreide beschrijving bestaat: 'mijns voirs. heren ende mer vrouwen der hertoginne zijnre gesellinne beelden (...) ende huerlieder wapene alomme gestoffeert mit huerer beider devisen, ende dairtoe die wapenen van allen myns heren lande; ende in midden van der vors. veynsteren een cruycefix op eene berch' (AR RKB 2410-3 f. 89v; Pinchart III 120; Helbig nr. 454). Het vierde venster werd geschonken aan het klooster Groenendaal.

94 Pinchart I, 70-72; Helbig nr. 911; Vanden Bemden, 'Le vitrail', 28.

95 Sommé, *Isabelle de Portugal*, 50, 454, 465. Joost werd op 24 april 1432 te Gent geboren en hij stierf op 21 augustus van datzelfde jaar. Overigens stichtte Filips zes dagen later een memoriemis in de Sint-Goedele te Brussel, de grafkerk van zijn eerder dat jaar overleden eerstgeboren zoon Antoon: Guilardian, 'La commémoration', 104. Het glasraam voor de Sint-Veerle is waarschijnlijk nog voor de geboorte van Karel op 11 november 1433 toegekend; de certificatie van de uitbetaling aan de Gentse glazenier is op 28 november 1433 gedateerd: Pinchart I, 72.

96 Buchelius, *Monumenta*, f. 9v (http://www.hetutrechtsarchief.nl/buchel.asp) en de financiële verantwoording in ADN B 2002 f. 185v (De Laborde II-1 nr. 1403). Verder: De Groot, 'De gebrandschilderde glazen'.

Afb. 4 Tekening van een gedeelte van een glasraam in de Utrechts domkerk (ca. 1615). Van links naar rechts zien we Filips de Goede, Karel de Stoute en Isabella van Portugal. Vader en zoon zijn te identificeren aan de hand van hun wapenschilden. Achter Isabella zijn waarschijnlijk de eerder overleden zoontjes van het hertogelijk paar getekend. Het Utrechts Archief [Bibliotheek], Utrecht, ms. XXVII L 1: Buchelius, Monumenta, f. 9v.

gearmoyeert mitten wapenen van Bourgoengen ende van Engelant'. Opnieuw zien we dat het glas de meest prominente plaats kreeg in de kerk: in het koor achter het hoogaltaar.[97]

In iconografisch opzicht was het nauw verwant aan het gebrandschilderde glas dat haar overleden echtgenoot 32 jaar eerder had laten aanbrengen in de Maarlandse kerk van Brielle, op een steenworp afstand van de clarissen. Op dit venster was een kruisafneming te zien met daaronder Sint-Joris, niet alleen de schutspatroon van de ridderschap en het Engelse koningshuis, maar ook Karels favoriete patroonheilige. In de Brielse kerk werd Sint-Joris geflankeerd door Karel en zijn tweede echtgenote Isabella van Bourbon.[98] Margareta eiste nu haar eigen plaats naast Karel op. Bovendien werd de memorie aan haar overleden echtgenoot in haar weduwgoed zo op intensieve wijze levend gehouden.

Onder de Habsburgers kreeg de 'glazen verzorging' van het zielenheil der overleden familieleden een nieuwe dimensie. Dat had vooral te maken met het feit dat

97 NA GRR 3345 f. 120r. 'Representeren' moet hier als presenteren aan of aanbevelen bij Christus geïnterpreteerd worden.

98 NA GRR 3315 f. 54r; Damen, *De staat van dienst*, 315. Over Karel en Sint-Joris: Paravicini, *Karl der Kühne*, 48-49. Het is niet duidelijk of bij Isabella de heilige Elizabeth werd afgebeeld. Het is mogelijk dat Karels glas paste in een reeks over het leven en lijden van Christus. Het zou dan voor de hand liggen dat de glasschenking van de heer van Voorne, Frank van Borselen (Van Arkenbout, 'De heren van Voorne', 130), het centrale venster betrof en dat daarop de kruisiging was afgebeeeld.

Maximiliaan zowel zijn eerste echtgenote Maria van Bourgondië als zijn zoon Filips de Schone overleefde. In de glazen die Maximiliaan al dan niet samen met Margareta van Oostenrijk liet vervaardigen, nemen zijn overleden echtgenote en zoon altijd een centrale plaats in. De invloed van Margareta van Oostenrijk, die bij afwezigheid van haar vader en neef als landvoogdes de scepter zwaaide over de Nederlanden (1507-1530), mag in dit kader niet vergeten worden. Zij trad vanuit haar hof te Mechelen op als een belangrijke mecenas voor de kunsten, en vanuit haar belangstelling voor de heraldiek en de eigen dynastie bracht ze dat ook tot uitdrukking in glasschenkingen.[99] Hoewel de glasschenkingen in deze periode uit naam van Maximiliaan en/of Karel werden gedaan, zal zij in de meeste gevallen een sturende rol hebben gespeeld. Dat geldt met name voor de uitgebreide glazen programma's in de Sint-Waltrudis te Bergen (1510-1511),[100] de Zavelkerk (1512-1514),[101] de Sint-Goedele (1517-1520)[102] te Brussel en de Sint-Gommarus te Lier (1517-1519).[103] Maximiliaan en Margareta vonden het belangrijk om op al deze glazen hun reeds lang overleden echtgenote en moeder Maria van Bourgondië af te beelden, ook al was de keizer ondertussen opnieuw getrouwd met Bianca Maria Sforza.

Dit komt goed naar voren in de schenking aan Sint-Waltrudiskerk te Bergen, Henegouwen. Op 5 mei 1510 schonken Maximiliaan en zijn kleinzoon Karel, of, waarschijnlijker, Margareta in hun naam, aan de kerkmeesters van deze kapittelkerk een bedrag van 200 pond (van 40 gr.) voor de vervaardiging en installatie van vijf gebrandschilderde glazen.[104] Vijf jaar later, vlak na zijn Blijde Intrede in de stad, verdubbelde Karel dit bedrag nog eens in het kader van een verbouwing van de kerk.[105] De vijf vensters die de tand des tijds hebben doorstaan, betreffen de vlucht naar Egypte, Jezus in de Tempel te midden van de schriftgeleerden, de kruisiging, de verschijning aan Maria en de Hemelvaart. De kruisiging kreeg de meest prominente plaats: in het centrale glasraam van de oostkant van het koor.[106] In dit venster werden Maximiliaan en Filips afgebeeld met de symbolen van de vorstelijke macht (rijksappel, scepter, zwaard) aan weerszijden van een heraldische leeuw, staand boven de kruisiging. Dit is opmerkelijk; doorgaans werden schenkers of te memoreren personen geknield aan weerszijden of onder het kruisbeeld geportret-

99 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 145-152; Vanden Bemden, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Province du Hainaut*, 77-78.

100 Zie hierna.

101 ADN B 2237 f. 329v; Helbig nr. 380; Onghena nrs. 94, 135; Pinchart III, 260.

102 ADN B 2267 f. 281v; Helbig nr. 356; Onghena nr. 141

103 ADN B 2267 f. 287v; Helbig nrs. 1220-1223; Onghena nr. 140; Pinchart I, 225 waar abusievelijk het bedrag van 150 pond wordt vermeld. Volgens de rekening gaat het om een schenking van 125 pond.

104 ADN B 2214 f. 300r: 'pour icelle emploier en l'achat et fachon de cincq verrières, armoyées des armes de mesdis seigneurs, du dit feu roy de Castille et de mes dames Lyenor, Ysabeau et Marie d'Austrice (...) pour le decorement dicelle [église]'.

105 ADN B 2251 f. 323r : 'pour employer a la redification de leur esglise comme pour l'achapt d'une drap d'or qu'il leur avoit promiz donner' (op basis van patentbrief gegeven te Brussel op 27 december 1515).

106 Vanden Bemden, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Province du Hainaut*, 56-57; Helbig nrs. 1584-1588; Onghena nr. 139.

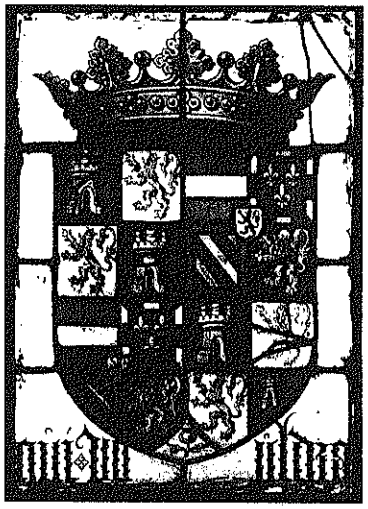

Afb. 5 Detail van het centrale glasraam in het koor van de Sint-Waltrudiskerk, Bergen (H), vervaardigd door Claix Eve rond 1510. Hier is het wapenschild en devies ('Qui vouldra') van Filips de Schone te zien (© IRPA/KIK, Brussel).

teerd. Op de andere glazen zijn de verschillende leden van de Habsburgse familie overigens wel in devote houding te vinden maar zij drukken de bijbelse personages naar de marges van de glazen. Maria van Bourgondië is samen met haar dochter Margareta afgebeeld op het glas met de vlucht naar Egypte. Filips de Schone komt maar liefst op drie van de vijf glazen in de Sint-Waltrudis voor, terwijl zijn zoon Karel slechts een keer samen met zijn broer Ferdinand knielend achter zijn vader te vinden is op het glas met de verschijning aan Maria. Ook op glazen die Maximiliaan rond deze tijd in het Duitse Rijk liet aanbrengen, bijvoorbeeld in het koor van de Sebalduskerk van Neurenberg (1514), nemen Maria en Filips een prominente plaats in. Hieruit blijkt dat Maximiliaan oprecht bezorgd was om het zielenheil van zijn dierbaren.[107]

De zes wapenschilden die in het onderste register van ieder glasraam staan afgebeeld, zorgen enerzijds voor de identificatie van de familieleden en symboliseren anderzijds de territoriale bezittingen van de dynastie. De vorstelijke vensters zijn niet de enige gebrandschilderde glazen in de kerk; ze worden omringd door vensters geschonken door hoge edelen die belangrijke functies bekleedden in de geestelijke en wereldlijke hiërarchie van de Nederlanden. Kortom, de glazen in de Sint-Waltrudis dienden niet alleen ter devotie en memorie maar moeten ook worden beschouwd als een uitdrukkingsmiddel van de macht van de Habsburgse dynastie, de omvang van haar territoriale bezittingen en de aanhankelijkheid van de machtigste adellijke families.[108]

107 Scholz, 'Kaiserliche Fensterstiftungen', 396-398.
108 Vanden Bemden, 'Le vitrail', 35.

Afb. 6 Detail van het centrale glasraam in het koor van de Sint-Waltrudiskerk, Bergen (H), vervaardigd door Claix Eve rond 1510. Hier is het wapenschild en devies ('Halt mas') van Maximiliaan van Oostenrijk te zien (© IRPA/KIK, Brussel).

6. Devotie

Over de privédevotie van de Bourgondische en Habsburgse vorsten is tot nu toe bijzonder weinig geschreven. De biografen beperkten zich doorgaans tot de politieke relatie die met de kerk werd onderhouden en berichten niet of nauwelijks over hun persoonlijke religieuze belevingswereld. Deze 'softe' kant werd daarentegen bij de verschillende vorstinnen en regentessen niet over het hoofd gezien. Een positieve uitzondering vormt het werk van Hugo van der Velden die de nodige aandacht aan Karel de Stoute besteedde en in het bijzonder aan zijn (votief)-schenkingen aan geestelijke instellingen. In deze paragraaf staat de keuze voor de godshuizen centraal en zal worden nagegaan of de vorsten een speciale devotionele voorkeur aan de dag legden bij het financieren van gebrandschilderde glazen.

Populaire bedevaartsoorden

De Mariaverering nam in de late Middeleeuwen een grote vlucht en liet ook de Bourgondische en Habsburgse vorsten niet onberoerd. Tijdens hun reizen door de Nederlanden hadden zij een speciale voorkeur voor het bijwonen van missen in kerken met mirakelbeelden of relieken die in relatie stonden met de Heilige Maagd. Zij doneerden bij die gelegenheden ruimhartig giften tijdens de collecte en in het offerblok bij het mirakelbeeld of het reliekschrijn. Verder schaften zij als ware pelgrims insignes aan en deelden die uit aan hun gevolg.[109] Donaties voor verbouwingen en glazen aan dergelijke mariale cultusplaatsen kunnen daarom gezien worden als een uiting van hun persoonlijke devotionele voorkeur, die goed aansloot bij die van de massa.

109 Van der Velden, 'Karel de Stoute', 234-241; Eichberger, *Leben mit Kunst*, 206-228.

Een van de bekendste Mariakerken van de Nederlanden was de Zavelkerk te Brussel waar een Mariabeeld vereerd werd dat in 1340 uit Antwerpen gestolen zou zijn geweest. Filips de Goede onderkende de symbolische functie van deze Mariakerk in het hart van Brussel. Kort na zijn Blijde Intrede schonk hij de kerk een glasraam met daarop de Heilige Maagd met het kindje Jezus, Sint-Antonius van Padua, Sint-Filippus en Sint-Elizabeth, geflankeerd door portretten van hemzelf en zijn vrouw Isabella van Portugal. Met dit glasraam, geplaatst in de Antoniuskapel, sloeg Filips twee vliegen in een klap. Hij betoonde niet alleen zijn eerbied aan de Heilige Maagd maar ook aan de franciscaanse heilige Antonius.[110] Maximiliaan zou het voorbeeld van Filips de Goede in 1482 en 1514 volgen met twee donaties. De schenking in 1514 deed hij samen met zijn kleinzoon Karel V en ongetwijfeld onder auspiciën van zijn dochter Margareta van Oostenrijk. Deze bestond uit drie glazen voor het koor van de Zavelkerk waar enkele glazen door een storm waren gesneuveld.[111]

Een niet minder belangrijke Brabantse mariale cultus was die van Onze-Lieve-Vrouw te Scheut. Karel de Stoute had in 1450 persoonlijk het initiatief genomen voor de bouw van een kapel voor het miraculeuze Mariabeeld. Niet verwonderlijk doneerde hij in 1457 42 pond voor een 'grande voirière' in de kapel, die hij verder begunstigde met een zilveren jachtvalk en frequent vereerde met een bezoek.[112] Later zouden enige dienaars uit het hof- en staatsapparaat het voorbeeld van hun patroon volgen, en, wellicht op zijn verzoek, ook een glasraam financieren.[113] In de jaren vijftig van de vijftiende eeuw werd hier een kartuizerklooster gesticht waarin de kapel geïncorporeerd werd. Met de steun voor de kartuizers volgden de Bourgondiërs niet alleen hun eigen spirituele voorkeur maar sloten zij ook aan bij de voorkeur van de Brusselse elite. Die hoopte, met het voorbeeld Di-

110 AR RKB 2409-2 f. 80v; Helbig nr. 378. Filips schonk het glasraam 'ter eeren Gods ende om die grote devocie die hij draecht totten heyligen Sint Anthonijs'. Deze Antonius is niet te verwarren met de heilige abt Antonius, vooral in Bourgondië een populaire heilige. Filips de Stoute had een bijzondere verering voor hem; hij was geboren op de dag van deze Antonius (17 januari) en vernoemde zijn tweede zoon naar hem. Op een retabel in het kartuizerklooster te Champmol staat deze heilige centraal, samen met Johannes de Doper en de heilige Catharina, de andere twee favoriete heiligen van Filips de Stoute en Margareta van Male: Laporte ed., *L'art à la cour de Bourgogne*, 193, 277.

111 ADN B 2237 f. 329v; Helbig nr. 379; Lecocq, *Les vitraux*, 44. Helbig nr. 380 noemt nog een glas in de Sint-Hubertuskapel van de Zavelkerk in 1512 geschonken door Karel V ter gelegenheid van zijn benoeming tot koning van het grote boogschuttersgilde. Dit familieglas verbeeldde Filips de Schone en Johanna van Castilië met hun kinderen Karel, Eleonora en Isabella geknield voor de heilige Eligius. Het is opmerkelijk dat dit glas bestemd was voor de Sint-Hubertuskapel en niet voor de Sint-Eligiuskapel in dezelfde kerk. Het gaat in ieder geval om hetzelfde glas zoals beschreven door Lecocq, *Les vitraux*, 85-86 maar daar gedateerd 1502-1503. Noch in 1502-1503 noch in 1512 werden voor zover bekend financiële gunsten verleend aan de Zavelkerk.

112 Later nam hij ook de financiering van een wekelijkse mis voor zijn rekening, hetgeen tot een jaar na zijn dood werd voortgezet 'pour le salut de l'âme dudit feu mon seigneur'. De Laborde I-1, nr. 1788; Helbig nr. 1724; Van der Velden, 'Karel de Stoute', 236-237; ADN B 2218 f. 296r (betaling van 122 lb. 17 s. voor de wekelijkse mis tot een jaar na de dood van Karel de Stoute).

113 Helbig nr. 1725: zeven glasraamschenkingen o.a. door zijn raadsheer Jan van Edingen en procureur-generaal Monfrand Alaert.

jon-Champmol voor ogen, dat de stad met de vestiging van het kartuizerklooster zou uitgroeien tot de vaste residentie van de Bourgondiërs.[114] De belangstelling voor en de begunstiging van de sobere kartuizerorde door de Bourgondische en Habsburgse vorsten is algemeen bekend maar komt behalve in het geval van Scheut niet tot uiting in systematische glasraamschenkingen.

De Mariaverering uitgedrukt in glasschenkingen is niet alleen manifest in Brabant, Vlaanderen (Onze-Lieve-Vrouwekerk te Nieuwpoort, glasraam van Maximiliaan), Henegouwen (Notre-Dame de Roeulx, glazen van Filips de Goede en Karel de Stoute), Boulogne (Notre Dame de Boulogne, glazen van Karel) maar ook in Holland. 's-Gravenzande is het meest bekend. Deze plaats ontving in de eerste helft van de dertiende eeuw niet alleen stadsrechten maar ook een miraculeus Mariabeeld dat afkomstig zou zijn geweest van de heilige Elisabeth van Thüringen. Vanwege de gunstige ligging, vlakbij Den Haag, ontwikkelde het stadje zich onder de graven van het Henegouwse en Beierse huis tot een populaire bedevaartsplaats.[115] Die functie bleef het behouden onder het Bourgondische en Habsburgse huis, mede omdat de reisroute vanuit het zuiden naar Den Haag via Schiedam en 's-Gravenzande bleef lopen.[116] Dat is de verklaring dat het bedevaartsoord van de vorstelijke generositeit profiteerde tijdens huldigingsreizen. Op 19 juli 1468 bezocht Karel het bedevaartsoord als eerste op zijn huldigingstocht door Holland. Hij liet zich van zijn gulste kant zien en schonk niet alleen een forse offerande tijdens de mis maar kocht ook 140 pelgrimsinsignes, waarvan 15 vergulde, om ze aan zijn gevolg uit te delen.[117] Zijn opvolgers schonken glazen tijdens hun huldigingsreis: in 1478 doneerde Maximiliaan een bedrag voor een venster voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk en in 1497 maakte zijn zoon Filips de Schone eenzelfde gebaar.[118]

In hun devotie voor bepaalde relieken en mirakelbeelden knoopten de Bourgondische hertogen direct aan bij de belangstelling van hun voorgangers.[119] Zo steunden de Brabantse hertogen bijvoorbeeld actief de verering van het zogenoemde Sacrament van Mirakel, hosties die in 1370 gebloed hadden nadat ze door enkele joden gestolen zouden zijn. Paus Eugenius IV beloofde in 1436 aflaten voor diegenen die financiële steun verleenden voor de bouw van een speciale kapel in de kooromgang van de kerk van Sint-Goedele te Brussel voor de verering van de hosties. Twee jaar later schonk Filips de Goede een som geld voor de financiering van een glasraam voor deze Sacramentskapel. In hetzelfde jaar stelde Filips bovendien ter ere van zijn zoon Karel een jaargetijde in, te vieren op 8 november, met als offerande een kaars van vijf pond waarop vijf gouden rijders zou-

114 De Waha, 'Aux origines', 3-26; Despy-Meyer e.a., *Monasticon belge* IV-6, 1385-1404.

115 Zie het lemma van J. van Herwaarden op de website Bedevaartsplaatsen in Nederland van het Meertensinstituut: http://www.meertens.knaw.nl/bol/detail.php?typ=kern&id=648.

116 Janse, 'De verering', 43-58; Smit, *Vorst en onderdaan*, 55-57.

117 Greve 1 nrs. 1073, 1075, 1089. Zie voor het uitdelen van pelgrimsinsignes door Filips de Goede en Karel de Stoute aan hun gevolg tijdens bedevaarten naar Boulogne-sur-Mer en Saint-Josse-sur-Mer: Van der Velden, 'Karel de Stoute', 236.

118 NA GRR 312 f. 224v; ADN B 2159 f. 213r. Het glas van Filips was speciaal bestemd voor de Sint-Annakapel.

119 Brown, 'Ritual and State-Building'.

den worden bevestigd 'in der manieren van der wapenenen van Portugale'.[120] Hiermee is niet beweerd dat Filips en zijn echtgenote Isabella van Portugal anti-joodse gevoelens koesterden of stimuleerden bij hun onderdanen. De verering voor het Heilig Sacrament is algemener. Zo had Filips de Goede in 1433 van paus Eugenius IV een miraculeuze hostie gekregen als dank voor zijn steun tijdens het Concilie van Bazel. Deze zou worden bewaard in de Sainte Chapelle te Dijon.[121] Ook namen de hertogen actief deel aan processies die in verschillende steden op Sacramentsdag werden gehouden. Uit de glazen die de koninklijke familie in de jaren veertig van de zestiende eeuw in de Sint-Goedele lieten aanbrengen, spreekt echter wel een duidelijke anti-joodse gezindheid. Hierin werd de hostieprofanatie uit 1370 namelijk gedetailleerd afgebeeld.[122]

Die verbondenheid met het Heilig Sacrament is in Holland echter veel minder evident. Voor zover bekend hebben Bourgondiërs noch de Habsburgers, in tegenstelling tot de Beierse vorsten, deelgenomen aan sacramentsprocessies in Leiden en Amsterdam.[123] Verder heb ik geen aanwijzingen dat Filips de Goede in de jaren vijftig van de vijftiende eeuw iets heeft bijgedragen aan de verbouwingen van de Heilige Stede, de Sacramentskapel in Amsterdam, waar een miraculeuze hostie werd bewaard. Het is onduidelijk of Filips en zijn zoon Karel bij hun sporadische bezoeken aan Amsterdam de Heilige Stede ooit hebben bezocht. Onder de Habsburgers lijkt dat te veranderen, getuige het glasraam dat Margareta van Oostenrijk op 14 juni 1509 te Den Haag toekende aan de Heilige Stede 'pour l'honneur et reverence dudit Sainct Sacrement'.[124] Heeft de regentes misschien deelgenomen aan de viering van Corpus Christi, precies een week voor de toekenning van deze gift? Of was haar vader Maximiliaan gegrepen door de populariteit van de sacramentsdevotie bij zijn huldiging als voogd voor Karel in Amsterdam in augustus 1508?[125] Deze aanleidingen voor de schenking zijn in ieder geval een stuk waarschijnlijker dan die tot nu toe in de literatuur werd gegeven. In navolging van Wagenaar beweerden diverse auteurs namelijk dat Maximiliaan in 1484 uit dankbaarheid voor de genezing van een ziekte de Heilige Stede bezocht heeft en bij die gelegnheid het godshuis een glasraam in het vooruitzicht stelde. Deze belofte werd echter pas vele jaren na dato – men ging ten onrechte uit van 1512 – geëffectueerd.[126] Maximiliaan is echter in 1484 helemaal niet in Holland geweest; wel verbleef hij hier veelvuldig in de daaraan voorafgaande jaren en hij was inderdaad in april 1480 ernstig ziek geworden nadat hij tijdens de jacht in een sloot was gevallen.[127] Hij zocht toen echter meer zijn heil bij de Haagse predikheren dan bij de Amsterdamse mirakelhostie.

120 Glasraam: AR RKB 2411-2 f. 78r ook genoemd door De Moreau, *Histoire*, 116. Mis en kaars: AR RKB 2412-1 f. 82v. Deze post wordt jaarlijks herhaald in de rekeningen van de ontvanger-generaal van Brabant.
121 L. Dequeker, *Het Sacrament van Mirakel*, 40-42, 51-52.
122 Ibidem, 56-59; Helbig nrs. 360-364.
123 Carasso-Kok ed., *Geschiedenis van Amsterdam*, 395, 415-422. In Amsterdam droegen de schutterskoningen wel halskettingen met het vuursteen- en vuurslagmotief en de Hollandse tuin, symbolen die verwezen naar de vorst. Zie over Albrecht en Willem VI van Beieren en het Heilig Sacrament: Smit, *Vorst en onderdaan*, 55-56.
124 ADN B 2229 f. 241r.
125 Smit, *Vorst en onderdaan*, 247.
126 Sterck, *Uit de geschiedenis*, 38-41; Van der Boom, *Monumentale Glasschilderkunst*, 104; Noordegraaf, 'Mecenaat vóór en na de Opstand', 19, 24; Onghena nr. 137.

Afb. 7 Tekening van een glasraam geschonken door Maximiliaan en Karel V aan de Heilige Stede te Amsterdam. Van links naar rechts: Maria van Bourgondië, Bianca Sforza, Maximiliaan van Oostenrijk; Filips de Schone, Johanna van Castilië, hun zonen Karel V, Ferdinand en de vier dochters Eleonora, Isabella, Maria en Catharina. Foto en collectie: Universiteitsbibliotheek Leiden, 415 A 5-7.

Begunstiging van kloosters: een voorkeur voor vernieuwers?

Maximiliaan gaf vanuit zijn ziekbed de Haagse predikheren opdracht om te bidden voor zijn genezing. Hij liet in de kerk 24 missen opdragen en een kaars ontsteken voor het beeld van de Heilige Vincentius, een bekende Dominicaner boetepredikant (1350-1419) die in het bijzonder werd vereerd als beschermheer tegen hoofdkwalen en epilepsie en wiens sterfdag op 5 april werd herdacht.[128] Mogelijk had Maximiliaan bij de val van zijn paard zijn hoofd ernstig bezeerd en ging het om meer dan een flinke griepaanval. Hoe het ook zij, een jaar later schonk hij vlak na Pasen het Haagse dominicanenklooster een glasraam.[129] Dat Maximiliaan zich tot de dominicanen wendde was geen toeval; de band tussen hen en het Hollandse gravenhuis was al oud. Het klooster was gesticht nabij het Haagse hof op grond die geschonken was door Albrecht van Beieren en zijn vrouw Margareta van Kleef

127 Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 249-252.
128 ADN B 2121 f. 389r (betaling van 15 lb. 8 s. voor de gebeden, de missen en de kaars). In dezelfde maand schonk Maximilaan het Haarlemse predikherenklooster 30 lb. voor de verbouwing van de refter en het oratorium: ibidem f. 390v. Zie over Vincentius het lemma van Antoine Jacobs op de website: http://www.meertens.knaw.nl/bol/detail.php?typ=cultusobject&id=625.
129 NA GRR 176 f. 123r. Verblijf en ziekte: Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 251-252.

in 1400. Margareta liet zich later in het koor van de kloosterkerk begraven en haar stiefzoon Jan van Beieren volgde dat voorbeeld in 1425.[130]

De vorstelijke voorkeur voor de predikheren en andere bedelorden kende reeds een lange traditie. De bedelorden speelden een cruciale rol bij de prediking in de steden. Zij hadden een groot bereik en het was daarom van belang dat zij het volk niet zouden opzetten tegen de heersende dynastie. Verder waren de kloosters broedplaatsen van intellectuelen of tenminste universitair geschoolde lieden die af en toe werden ingeschakeld voor de vorstelijke dienst. Maar ook preekten zij in vorstelijke kring.[131] Het wekt daarom geen verbazing dat Maximiliaan in 1482 33 Brugse mendicanten (zeven jacobijnen, zeven karmelieten, zeven augustijnen, zeven minderbroeders en vijf wilhelmieten) opdracht gaf om in de zeven dagen tussen het overlijden van Maria van Bourgondië (27 maart 1482) en de bijzetting (2 april) continu te waken bij het lichaam van zijn overleden vrouw. Ondertussen zongen en baden de geestelijken voor haar zielenheil.[133]

De voorkeur voor de bedelorden komt duidelijk naar voren als we kijken naar de begunstiging van de verschillende typen kloosters (tabel 5): zij ontvingen ongeveer de helft van de donaties bestemd voor gebrandschilderde glazen in kloosters. Bij de eerder genoemde dominicanen speelde vooral de aloude band met de vorstelijke dynastie een rol, ook al kwam de betrokkenheid van de vorst niet noodzakelijkerwijs tot uiting via de schenking van gebrandschilderde glazen. Zo profiteerden in Brabant de predikheren van Den Bosch en Brussel van vorstelijke vensters, zij het pas in de zestiende eeuw, maar die van Leuven visten, voorzover bekend, achter het net. In Holland-Zeeland schonk Filips de Goede glazen aan de predikheren te Zierikzee en Haarlem.[134] De Haagse predikheren profiteerden anderszins van Filips' generositeit (zie p. 183) maar kregen geen glas. Pas in oktober 1463 ontvingen zij een groot bedrag van Karel van Charolais voor een venster in het westeinde van de kerk.[135]

130 Jongkees, *Staat en kerk*, 49-50.

131 In 1509 een gift van 30 pond aan de predikheren te Valenciennes zowel vanwege 'leur bonne religieuse vie et conversacion, comme en faveur et contemplacion de frère Jehan Arnoldi, religieux et liseur dudit convent, et de la paine et dilligence qu'il a faicte tout le saint temps de quaresme en continuant ses sermons et predicacions et sainctes instructions devant la personne de mon dit seigneur et de mesdames ses seurs, leurs officiers et serviteurs et autres que y avoient esté en bon nombre, et mesmement pour employer à la reparacion et decoracion dudit convent'. ADN B 2210 f. 346r.

132 De vier Bourgondische hertogen en hun echtgenotes hadden allen dominicanen als biechtvaders. Karel de Stoute had daarnaast nog drie andere dominicanen in dienst als priester en biechtvader. Averkorn, 'Landesherren und Mendikanten', 207-276; Jongkees, *Staat en kerk*, 53-54; Sommé, *Isabelle*, 331-332. Het Franse koningshuis had weinig op met de dominicanen. Vandaar waarschijnlijk dat de dochter van koning Karel VI, Michelle van Frankrijk, eerste echtgenote van Filips de Goede en overleden in juli 1422, de franciscaan Jean le Zubert gedurende twaalf jaar als biechtvader in dienst had: ADN B 1923 f. 104r.

133 ADN B 2127 f. 319r. Zie over de relatie van de wilhelmieten met de bedelorden: Simons, *Stad en apostolaat*, 64-65.

134 Zierikzee in 1428: NA GRR 128 f. 24v, 130 f. 62r. Haarlem in 1445: ADN B 1988 dons.

135 NA GRR 3316 f. 58r. Ongeveer tegelijkertijd schonk Karel een glasraam aan de Grote Kerk van Dordrecht, de eerste stad van Holland.

Tabel 5 Glasschenkingen aan kloosters ingedeeld naar type (1419-1519)

	Brabant-Limburg-Mechelen	Holland-Zeeland	Vlaanderen-Artesië	Totaal
Cisterciënzerinnen	2	–	–	2
Premonstratenzers /Norbertinessen	–	2	–	2
Kartuizers	2	–	–	2
Augustijnen / Augustinessen	4	4	2	10
Dominicanen / Dominicanessen	2	4	2	8
Karmelieten	1	–	–	1
Franciscanen	–	1	4	5
Clarissen	–	2	1	3
Derde Orde	–	1	–	1
Windesheim	5	1	–	6
Sion	–	4	–	4
Overig/Onbekend	2	2	1	5
Totaal	18	21	10	49

Alleen in Vlaanderen-Artesië begunstigde de vorst meer fransiscanen dan augustijnen of dominicanen. De kloosters te Brugge (1451) en Hulst (1499) onderscheiden zich met schenkingen van respectievelijk 120 en 200 pond voor drie gebrandschilderde glazen in het koor van de bijbehorende kerken.[136] Dit laatste observante klooster was in 1458 gesticht door Joost van Kruiningen waarna het klooster door Filips de Goede in bescherming werd genomen.[137] Drie dagen na de donatie aan het klooster te Hulst, schonk Filips de Schone een glas aan het eveneens observante minderbroedersklooster te Hesdin. De Bourgondisch-Habsburgse dynastie droeg de observantenbeweging duidelijk een warm hart toe. Dat de observanten de oude kloosterregels meer naar de letter in acht wilden nemen en in ere herstellen, waaronder afzwering van het privé-bezit, kwam hen natuurlijk om fiscaal-technische redenen goed uit. Maar de belangstelling was meer dan materieel. Hervorming was niet alleen goed voor de geestelijkheid maar ook voor de gewone man die zich immers spiegelde aan de geestelijkheid. Als het gewone volk goed leefde, zou dat de openbare orde ten goede komen, en daarmee de vorst die het openbaar belang immers personifieerde. Tenslotte konden nieuwe onafhankelijke observante congregaties bijdragen aan de onafhankelijkheid van de Bourgondisch-Habsburgse staat ten opzichte van Frankrijk en het Duitse Rijk waar de meeste moederkloosters van de oude orden gelegen waren.[138]

Naast de aandacht voor de (observante) bedelorden, is het opvallend dat de vorsten juist de vroege vernieuwers in het kloosterwezen die behoorden tot de alge-

136 ADN B 2008 f. 264r (De Laborde II-1 nr. 1441) en ADN B 2165 f. 212v (Helbig nr. 1067; Pinchart I, 178.

137 Post, *Kerkgeschiedenis*, 156.

138 Jongkees, *Staat en kerk*, 246-257.

mene stroming van de Moderne Devotie, begunstigden met glasschenkingen. Een goed voorbeeld vormt de congregatie van Windesheim. De Windesheimerconventen die in of nabij het Zoniënbos bij Brussel gelegen waren, Zevenborren, Groenendaal, Rooklooster en Bethlehem, genoten van oudsher al vorstelijke gunsten; zo hadden zij reeds van hertogin Johanna van Brabant (1322-1406) het *privilegium bestiarum*, het recht verworven om vee in de bossen van het hertogelijk domein te laten weiden.[139] Natuurlijk sneed het mes aan twee kanten; soms werden de kloosters als uitvalsbasis voor een vorstelijke jachtpartij gebruikt.[140] Groenendaal ontving in 1440 van Filips de Goede een glas. Filips had dit klooster, gesticht door hertog Jan II van Brabant in 1304, al in 1432 in bescherming genomen. Zijn protectoraat kon echter niet verhinderen dat het klooster in 1435 afbrandde. De wederopbouw ondersteunde de hertog in datzelfde jaar al van harte met 360 pond en het geschonken venster voor het koor in de kerk moet in het verlengde van deze bouwactiviteiten gezien worden.[141] Karel V trad in de voetsporen van zijn betovergrootvader en schonk vlak na zijn inauguratie als zelfstandig vorst in 1515 het klooster een glasraam.[142] Ook het klooster Sint-Maartensdal te Leuven, eveneens behorend tot het kapittel van Windesheim, speelde zich in de kijker. Maximiliaan schonk het klooster in 1482 maar liefst drie glazen 'pour la grande et singuliere dévocion et affection que icellui seigneur a oudit monastère', mogelijk voor de nieuwe kerk die in 1478 was gewijd.[143]

In Holland onderscheidt de begunstiging van de congregatie van Sion zich nog sterker dan die van Windesheim. Opnieuw is echter moeilijk onderscheid te maken tussen oude grafelijke devoties en de vernieuwingsgezindheid van de vorsten.

139 Van Uytven, 'Wereldlijke overheid', 68. Zie bijvoorbeeld de rekening van 1433 (RKB 2410-1 f. 71v) waarin het weiderecht voor Zevenborren toegekend door Johanna en Jan van Brabant wordt bevestigd door Filips de Goede.

140 Zo kreeg het klooster Zevenborren in november 1512 een bedrag van 19 lb. 10 s. vanwege buitengewone kosten die het moest maken toen Karel in de nabijheid van het klooster aan het jagen was: ADN B 2224 f. 351v. In september 1516 viel aan Rooklooster om dezelfde reden een bedrag van 7 lb. 10 s. ten deel: 2251 f. 323v. In 1540 kreeg de prior van Groenendaal 12 lb. om een stal te maken 'quand l'empereur vouldroit visiter et loger audit lieu affin que la sieulte de sa majesté et ses chevaulx fussissent mieulx logez': 2418 f. 269r.

141 Op het in iconografisch opzicht gecompliceerde venster was het centrale thema de Calvarieberg met soldaten te paard maar ook de Heilige drievuldigheid en Maria met het kindje Jezus kregen een plaats. Naast Filippus en Elizabeth, de beschermheiligen van Filips de Goede en Isabella van Portugal, werden ook nog eens Andreas, de beschermheilige van zowel Bourgondië als de orde van het Gulden Vlies, en Antonius afgebeeld. Zie AR RKB 2410-2 f. 94r; Pinchart I, 72; Helbig nr. 957. Over het klooster: Despy-Meyer e.a., *Monasticon belge* IV-4, 1075 en Kohl, Persoons en Weiler ed., *Monasticon Windeshemense* I, 63. Het klooster ontving aan het einde van de vijftiende eeuw verschillende geldelijke schenkingen van Filips de Schone voor reparaties: ADN B 2159 f. 185r; Pinchart II, 223; De Moreau, *Histoire*, 117.

142 ADN B 2251 f. 353r; Helbig nr. 959. Rood-Klooster ontving in 1525 eveneens een raam van Karel V: Wauters, *Histoire* III, 357; ADN B 2328 f. 251r.

143 ADN B 2127 f. 228v. Over het klooster: Despy-Meyer e.a., *Monasticon belge* IV-4, 1137-1154 en Kohl, Persoons en Weiler ed., *Monasticon Windeshemense* I, 154. Hier wordt ook een bezoek van Maximiliaan aan het klooster in 1484 vermeld in gezelschap van de bisschoppen van Metz en Kamerijk.

Zo liftte het klooster Sint-Maria Magdalena in Bethanië te 's-Gravenzande mogelijk mee op de populariteit van de grafelijke Mariadevotie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk aldaar. Het klooster profiteerde in ieder geval van de vorstelijke aanwezigheid in 1433 en 1469 toen het glazen ontving van respectievelijk Filips de Goede en Karel de Stoute.[144] Karel zal tijdens zijn (huldigings)reizen door Holland in 1468-1469 zeker onder de indruk zijn geraakt van het elan van de nieuwe kloosters. Hoe is anders te verklaren dat hij in 1468-1469 aan zeven kloosters en twee begijnhoven gebrandschilderde glazen schonk? Of voerden de kloosters in deze jaren toevallig allerlei bouwactiviteiten uit? Het is in ieder geval opvallend dat Hollandse parochie- en kapittelkerken gepasseerd werden. De variëteit aan instellingen geeft blijk van zijn brede sympathie voor de vernieuwingsbeweging in het kloosterwezen. Het ging naast het genoemde klooster in 's-Gravenzande onder andere om het hoofdklooster van het kapittel van Sion (bij Delft), het klooster van de kruisbroeders te Schiedam,[145] het klooster Roomburg bij Leiden, dat behoorde bij het kapittel van Utrecht (derde orde van Sint-Franciscus),[146] het Cellebroedersklooster in dezelfde stad[147] en een augustinessenklooster bij Rijswijk.[148] Deze schenkingen beletten hem overigens niet om in oktober 1468 de reguliere clerus te vragen om een lening. Ook al werden de kloosters toen nog ontzien, in 1476 werden ze uiteindelijk met harde hand gedwongen alsnog een steentje bij te dragen aan de hertogelijke schatkist.[149] De financiële nood ging toen boven Karels spirituele betrokkenheid bij de nieuwe of vernieuwde kloosters.

Opnieuw speelden de lobbykwaliteiten van de instellingen een niet te onderschatten rol want Karel was niet de enige die toen gebrandschilderde glazen aan deze godshuizen schonk. Zoals uit tabel 4 duidelijk werd, begunstigde Frank van Borselen eveneens de kloosters Sion en Roomburg. Met hun voorkeur voor de

144 NA GRR 133 f. 42v; Jongkees, *Staat en kerk*, 46, 245; Greve 2 nrs. 972, 973. Karel schonk in hetzelfde jaar ook een glasraam aan het Begijnhof in de stad.

145 De Kruisbroeders in de Nederlanden hadden zich in de vijftiende eeuw bij de observantiebeweging aangesloten en kenden toen een opmerkelijke bloei. Het klooster te Schiedam was in 1443 gesticht door twee voormalige grafelijke ambtenaren. Mogelijk leidde deze grafelijke connectie tot de glasraamschenking in september 1468, kort na de huldigingstocht van Karel de Stoute door Holland. Koos de vorst hier partij in het langslepende conflict dat het klooster had met de pastoor van Schiedam, die zich had verzet tegen de kloosterstichting, over de werkzaamheden van de broeders? Van den Bosch, *Studiën*, 107-109, 126.

146 Vermelding van het klooster bij Goudriaan, 'De derde orde', 242.

147 Over dit klooster: Leupen, 'Het Leidse Cellebroederskloster', 32-49.

148 Dit niet met name genoemde klooster is waarschijnlijk het klooster van Onze-Lieve-Vrouw in Nazareth te Rijswijk. Deze zusters behorend tot de derde orde van Sint-Franciscus waren aanvankelijk in Vlaardingen gevestigd maar verhuisden naar Rijswijk. Al in Vlaardingen waren zij overgegaan op de regel van Augustinus. De stichting vond plaats na 1465 en het glas zal dan ook bedoeld zijn voor een nieuwe gebouwde kerk. Sernee, *De archieven*, 163. Met dank aan Hildo van Engen.

149 Dagvaart op 16-19 oktober te Den Haag waarop o.a. de kloosters van 's-Gravenzande, Sion, Roomburg en Koningsveld (allen bedeeld met glasramen) waren uitgenodigd om mee te praten over een lening aan Karel: Smit ed., *Bronnen*, nr. 46; Jongkees, *Staat en kerk*, 199. Over geweld tegen Leidse kloosters in 1476: ibidem, 236-237.

nieuwe en vooral vernieuwde kloosters, passen de vorsten mogelijk in een meer algemene trend. Zo blijkt uit een analyse van testamenten van personen uit de maatschappelijke elite van Friesland dat met name de kloosters begunstigd werden die een strikte naleving van de oorspronkelijke regels voorstonden.[150] Volgden de vorsten nu het 'grote publiek', of moeten ze juist als trendsetters worden gezien?

De hele Bourgondische dynastie was in ieder geval in de ban van de observantie. Ongetwijfeld is Karel beïnvloed door zijn moeder, Isabella van Portugal, die de hervormingsbeweging een warm hart toedroeg. Isabella had een 'grande affection' voor de clarissen en steunde Coleta van Corbie bij de stichting van diverse kloosters van deze zogenoemde tweede orde van Sint-Franciscus in de Nederlanden. Zo was ze betrokken bij de oprichting van het convent van deze orde te Hesdin in 1437-1441 en moeten we haar hand zien in de schenking van een glasraam aan de nieuwe kerk van de clarissen te Gent in 1444.[151] Verder stichtte de hertogin een observant dominicanenklooster te Brussel en een birgitinessenklooster te Dendermonde, en was verantwoordelijk voor maar liefst acht stichtingen van de grauwzusters, observante franciscanessen. Samen met haar echtgenoot Filips de Goede stichtte ze nog diverse observante kloosters aan wie zij bovendien in haar testament aanzienlijke bedragen naliet.[152]

Margareta van York zette de familietraditie voort na de dood van haar echtgenoot Karel de Stoute in 1477. Zo was zij betrokken bij de overgang van diverse kloosters in Leuven en Mechelen, haar voornaamste residentie, naar de observantie. Zij toonde voortdurend een persoonlijke betrokkenheid bij de zwakkeren in de samenleving, met name wezen en armen.[153] In navolging van haar schoonmoeder steunde zij de clarissen niet alleen in materiële maar ook in morele zin. Zo heeft zij zich ingezet voor de heiligverklaring van Coleta van Corbie. Ter stimulering van haar cultus schonk Margareta een rijk versierde *vita* van Coleta aan het Gentse clarissenconvent.[154]

Het bleef echter niet bij deze spirituele stimuli. Zij stichtte namelijk een clarissenklooster te Brielle op Voorne.[155] Bij een bezoek aan het eiland in juni 1483 was Margareta getroffen door de armetierige toestand waarin de 'vive of zesse airme zusterkins' verkeerden en stelde direct een deel van haar domeininkomsten voor hen beschikbaar. De toestand was echter minder nijpend dan gedacht en het jaarlijkse vrijkomende bedrag werd gebruikt voor 'sekere huyskins staende bij 't

150 Mol, 'Friezen en het hiernamaals', 50-51, 56.

151 ADN B 1991 f. 184r (betaling in 1446 van 36 pond voor een glasraam in de kerk, toegezegd op 25 maart 1444 door Filips de Goede). Het klooster was gesticht door een raadsheer-kamerling van Filips de Goede in 1444 maar de kerk zou pas gereed komen in 1447. Roggen, *De Clarissenorde*, 112; Sommé, *Isabelle*, 469.

152 Sommé, *Isabelle*, 468-478.

153 Blockmans, 'The devotion of a lonely duchess', 35-36.

154 Smeyers, *Vlaamse miniaturen*, 380-381.

155 Paus Sixtus IV antwoordde op 26 april 1483 op het verzoek van Margareta tot oprichting van het klooster: Roggen, *De Clarissenorde*, 159.

voirn. cloister gecocht tot den voors. cloesters behoef'.[156] In 1494 bereikte de nieuwe kerk bij het klooster zijn voltooiing en zoals gebruikelijk schonk de landsvrouwe hiervoor een glasraam met een kruisiging (zie p. 166).[157]

Het overlijden van de stichter en weldoenster in november 1503 moet het klooster zwaar gevallen zijn. Voorne viel terug aan de grafelijkheid en de reguliere uitkeringen voor brood en bier werden slechts tot oktober 1504 doorbetaald.[158] De clarissen hebben zich daarom tot de nieuwe landsheer gewend en nog in datzelfde jaar deed Filips de Schone een schenking van 50 pond om de ergste materiële nood te ledigen. Als tegenprestatie werd de vorst 'meegenomen' in de dagelijkse gebeden.[159] Het estafettestokje werd overgenomen; ook Filips was de clarissen gunstig gezind. Dat bleek niet alleen uit deze en andere geldelijke donaties aan de clarissen van Sint-Omaars, Hesdin en Kamerijk maar ook uit een glasraamschenking aan de clarissen van Gouda in 1494.[160] Zijn zwangere vrouw Johanna van Castilië bad begin 1500 zelfs voor een goede bevalling op het graf van Coleta van Corbie in het Gentse klooster van de orde.[161]

7. Representatie

De politiek was al geregeld in het geding bij de behandelde glazen in het kader van memorie en devotie. Deze laatste paragraaf is daarom geheel gewijd aan de politieke motieven achter de glasschenkingen. Glasramen als middel tot representatie en legitimatie van de vorst functioneerden vooral goed in de vorstelijke grafkerken. Het gebruik van grafkerken voor politieke doeleinden werd al toegepast door Filips de Stoute, de stamvader van het Bourgondische huis. Hij richtte het kartuizerklooster te Champmol in als hertogelijke begraafplaats, zijn eigen Saint-Denis, waarmee hij de onafhankelijkheid en continuïteit van zijn dynastie wilde benadrukken. Tegelijkertijd wijst de keuze van de kleuren, emblemen, wapenschilden en heiligen in het klooster nadrukkelijk op de band van de Bourgondiërs met het Franse koningshuis.[162] De afbeeldingen van Filips en zijn vrouw Marga-

156 NA GRR 3333 f. 107v: 'Alsoe mijn genadiger vrouwe opten 26en dach van junio anno 1483, als de thienden van den lande van Voorne vercoft waeren, wesende in huere stede van den Brielle in't visiteren van een airme cloosterken aldair begonnen van Sinte Claren ordene, dair up die tijt vive of zesse airme zusterkins inne waeren, ende dairt mijn genadige vrouwe soe airm vant ende ongerepareert ende onghehavent dat zij beval int heymelicke desen rentmeester [van Voorne MD] dat hij van dier tijt voort alle daghen geven soude de procuratrix van den selven cloosterken een-en groten omme broot mede te coopen op dat zij van hongere niet en storven ende dat tot huere wederseggene (....)'.

157 NA GRR 3345 f. 120r.

158 NA GRR 3355 f. 112r.

159 ADN B 2185 f. 183 : ' (...) et furnir aux choses nécessaires dudit couvent et affin qu'il fut participant aux bonnes prières et autres biens faiz dudit couvent'.

160 Gouda: ADN B 2148 f. 159r; Sint-Omaars: ADN B 2159 f. 257r; Hesdin: ADN B 2162 f. 186v en 2173 f. 181r; Kamerijk: ADN B 2169 f. 136r.

161 Roggen, *De Clarissenorde*, 112.

162 De Mérindol, 'Art, spiritualité et politique', 101-103, 113-115.

reta van Male in steen en glas[163] moesten de kartuizers stimuleren om voor het zielenheil van de stichters te bidden.

Bij de dood van Lodewijk van Male in 1384 bleek hoezeer Filips de Stoute oog had voor de politieke functie van vorstelijke begrafenissen en begraafplaatsen. Filips liet in februari van dat jaar zijn schoonvader en zijn vier jaar eerder overleden schoonmoeder Margareta van Brabant met veel ceremonieel bijzetten in de Rijselse kapel van de Sint-Pieterskerk gewijd aan Notre-Dame-de-la-Treille. Zijn biograaf Richard Vaughan zag hier meer in dan zuiver een plechtige begrafenis: 'In the bizarre pomp of this splendid funeral we may detect not only a solemn tribute from the new dynasty to the old, from that of Valois to that of Dampierre, but also the formal act of inauguration of a new political identity (...).'[164] Zijn vrouw Margareta van Male was zo gehecht aan haar ouders en aan Vlaanderen dat zij zich uiteindelijk liet bijzetten in deze grafelijke grafkapel en niet in de grafkerk van haar echtgenoot te Champmol.[165]

Hun kleinzoon Filips de Goede bemoeide zich ook actief met de vorstelijke begraafplaatsen en hij was zich bewust van het belang van de Rijselse Sint-Pieterskerk: tussen 1446 en 1450 schonk hij genereus een jaarlijks bedrag van 300 pond aan het kapittel voor de constructie van een nieuw schip. Filips was daarmee een van de belangrijkste geldschieters van de kerkfabriek. Bovendien liet hij in 1453-1455 een nieuw grafmonument voor zijn voorouders vervaardigen. Deze nieuwe natuurstenen tombe was gedecoreerd met drie geelkoperen gisants van Lodewijk van Male, Margareta van Brabant en hun dochter Margareta van Male, en 24 beeldjes die de afstammelingen van Filips de Stoute en Margareta van Male representeerden tot en met Karel van Charolais. Filips koos dus nog duidelijker dan zijn grootvader voor een visuele verbinding van de Bourgondische met de Vlaamse dynastie.[166]

Zijn achterkleinzoon Filips de Schone voegde daar nog een dimensie aan toe. Hij liet de tombe eind 1495 naar het midden van de kapel verplaatsen. Dit betekent waarschijnlijk dat de kapel in deze jaren werd uitgebreid, zeker gezien het feit dat hij opdracht gaf voor het vervaardigen van twee nieuwe gebrandschilderde glazen. Hierop werden de wapenschilden van zijn voorgangers als graven van

163 Een inventarisatie van de verdwenen glasramen leert dat in ieder geval in 1388, 1390 en 1397-1398 series (nu verloren gegane) glasramen werden geïnstalleerd in de kapellen gewijd aan Sint-Agnes en Sint-Pieter, een pandgang, de kapel van de engelen en het oratorium. In 1431 liet Filips de Goede aan weerszijden van het hoogaltaar in de kerk twee vensters installeren met de beeltenissen van zijn vader Jan zonder Vrees en dat van hemzelf. *Corpus vitrearum Medii Aevi. France 3*, 40.

164 Vaughan, *Philip the Bold*, 31.

165 Vaughan, *John the Fearless* 7.

166 ADN B 1991 f. 154r, 1994 f. 152r, 2000 f. 106r, 2004 f. 283v en De Laborde II-1 nr. 1384. Grafmonument: Gardelles, 'Un grand édifice disparu', 341. Beschrijving door Vaughan, *Philip the Good*, 154. Zie de 17e-eeuwse beschrijving en afbeelding van het graf van De Succa in: Comblen-Sonkes en Van den Bergen-Pantens ed., *Memoriën* I, 166-169 en idem, II. *Transcriptie, platen* f. 55r-58v. Ook genoemd en afgebeeld in Laporte ed., *L'art à la cour de Bourgogne*, 59. Interpretatie van deze 'tomb of kinship' bij: McGee Morganstern, *Gothic tombs*, 140-149.

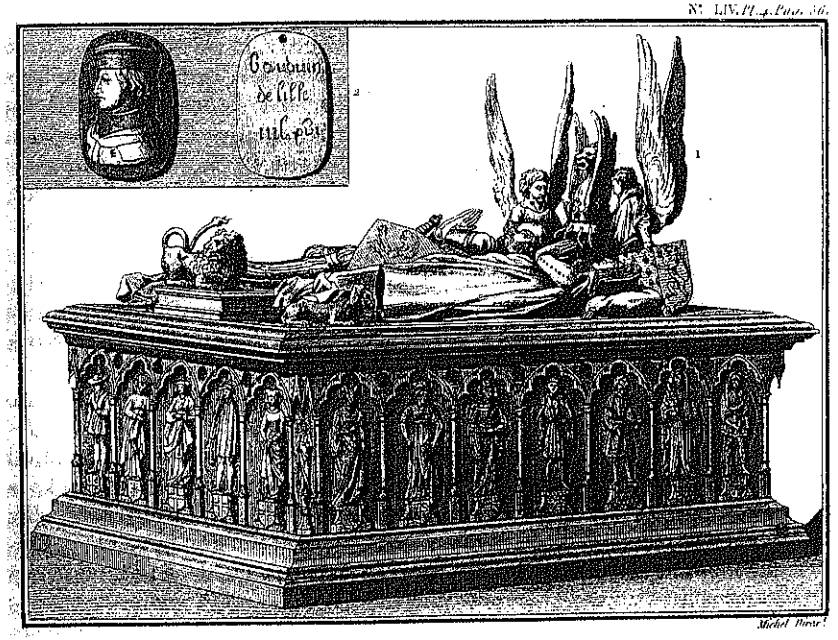

Afb. 8 Tekening van het grafmonument van Lodewijk van Male, Margareta van Brabant en hun dochter Margareta van Male. Aan de zijkant zien we hier 12 van de 24 beeldjes die de afstammelingen van Filips de Stoute en Margareta van Male representeerden tot en met Karel van Charolais. Het monument heeft zich vroeger bevonden in de kapel van Notre-Dame-de-la-Treille in de Sint-Pieterskerk te Rijsel. Millin, Antiquités nationales V, na p. 60. Foto en collectie: Universiteitsbibliotheek Leiden, 424 C 15.

Vlaanderen aangebracht.[167] De continuïteit van de dynastie was nu zowel in steen als in glas verbeeld. Het is tekenend dat Filips de Schone kort na zijn inhuldiging als graaf van Vlaanderen, aansluiting zocht bij het stamhuis van de Vlaamse grafelijkheid. Dit is goed te begrijpen in het licht van het wantrouwen dat in grote delen van Vlaanderen bestond tegen zijn vader Maximiliaan en de opstanden die hier in de jaren tachtig tegen het vorstelijk gezag plaatsvonden. Door zich in een opvolgingsreeks van de Vlaamse graven te plaatsen, kon de nieuwe vorst zich manifesteren en zijn positie legitimeren.

Ongetwijfeld is Maximiliaan de inspirator geweest van dit visuele programma. Hij had een bijzondere belangstelling voor genealogie en heraldiek en zag in de stamboom van zijn huis, die hij liet teruggaan op de Trojanen, de kerkvaders en de

167 ADN B 2155 f. 200r: 'ou seront mis en pointure les armes de mon dit seigneur et ses prédeccesseurs le plus honnourablement comme faire se pourra'.

heiligen, 'den Anfang alles Wissenswerten'. Deze fascinatie kwam op alle mogelijke manieren tot uiting, zowel in het geschreven woord ('stamkronieken') als in de plastische kunsten.[168] Zo liet Maximiliaan stamreeksen fabriceren op verschillende beelddragers. In Brugge werden de tombes van Karel de Stoute en Maria van Bourgondië in de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk voorzien van stambomen in edelsmeedwerk. In het Haarlemse karmelietenklooster werden voor 1493 in zijn opdracht beschilderde panelen aangebracht met de graven van Holland, van Dirk I tot en met Maximiliaan zelf.[169] Haarlem was kort daarvoor nog bezet door een leger van ontevreden boeren uit Westfriesland en net als in Vlaanderen moest het grafelijk gezag met harde hand hersteld worden. De representatie van de vorstelijke macht via diverse media in de jaren negentig van de vijftiende eeuw, tijdens de overdracht van bevoegdheden op Filips de Schone, had dus een duidelijk politiek doel.

In de jaren dertig van de vijftiende eeuw had Filips de Goede een vergelijkbare politiek in Brabant gevoerd. De 'grote hertog van het westen' was dan wel in oktober 1430 ingehuldigd als de nieuwe landsheer, zijn opvolging was niet helemaal onomstreden. Er waren immers andere pretendenten die net zo goed als hij konden wijzen op familiebanden met Filips van Sint-Pol.[170] Het is daarom begrijpelijk dat Filips de Goede er alles aan deed om de legitimiteit van zijn opvolging te benadrukken. Hij eerde niet alleen zijn voorgangers door middel van het stichten van memoriemissen, al in 1432 ter ere van Jan IV en zijn neef en voorganger Filips van Sint-Pol in de Brusselse St. Goedele,[171] maar ook door een 'monumentaal beleid' voor de kerken waar zij begraven lagen.

Zo besteedde hij veel aandacht aan het dominicanerklooster te Leuven, grafkerk van Hendrik III van Brabant (1248-1261). In dit klooster liet de hertog in 1435 de eeuwenoude tombe opknappen van Hendrik III en zijn echtgenote, door de dominicanen als stichters beschouwd. Deze tombe waarop aan drie zijden maar liefst acht generaties Brabantse hertogen waren afgebeeld, was op een prominente plaats in de kerk gesitueerd, namelijk rechts van het hoofdaltaar.[172] Was het alleen omdat de tombe vervallen was of speelde mee dat Hendrik III gehuwd was met een dochter van de hertog van Bourgondië, de opdrachtgeefster van het grafmonument? Hoe dan ook, de aandacht voor deze grafkerk was niet alleen ingegeven door devotionele motieven maar was duidelijk politiek geïnspireerd. Filips zocht aansluiting bij een Brabantse hertogelijke devotie waarvoor hij zelf ook de nodige sympathie had. Hij kon zich hierdoor bovendien profileren als een zorgzaam beheerder van de erfenis die zijn voorgangers hem hadden nagelaten.

168 Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I*, Bd. V, 362.
169 Van Bueren, *Leven na de dood*, 55, 75, 82; Van Anrooij ed., *Gravenportretten*, 69-72.
170 Stein, *Politiek*, 167-206.
171 Guilardian, 'La commémoration', 104, 112-114.
172 Over het klooster: Coomans, 'L'architecture médiévale', 90; Van Uytven, 'Wereldlijke overheid', 55. Opknapbeurt: AR RKB 2410-1 f. 70r; Pinchart II, 137. Tombes: De Valkeneer, 'Inventaire des tombeaux', 178-186. Bijsterveld ed., *De kroniek*, 112; McGee Morganstern, *Gothic tombs*, 32-41.

De hertogelijke grafkerken lagen Filips duidelijk na aan het hart. In februari 1436, kort na de schenking aan de Leuvense predikheren, schonk de hertog aan de Sint-Jan Evangelistkerk in Tervuren een bedrag om de kerk opnieuw te overkappen omdat daar immers 'een groet deel van mijns voirs. heeren vorderen van Brabant zeliger gedachten begraven liggen'.[173] Toch werd deze zorgzaamheid noch in Leuven noch in Tervuren vertaald in een glasschenking. Mogelijk was daar toen geen behoefte aan en voldeden de dertiende-eeuwse glasramen die toen door de hertogelijke familie waren aangebracht ter nagedachtenis van Hendrik III.[174] Die bestond echter wel in Brussel, waar Filips in 1438 een omvangrijk gebrandschilderd glas schonk voor het portaal van de kerk van het karmelietenklooster te Brussel, gesticht door (opnieuw) hertog Hendrik III.[175] In deze kerk lag Johanna van Brabant (1322-1406) begraven. Zij was de oudtante van Filips' oom (en hertog van Brabant) Antoon van Bourgondië. In 1459 liet Filips bovendien een grafmonument voor deze hertogin oprichten.[176]

In Holland, waar de integratie in de Bourgondische personele unie het meest omstreden en het felst bevochten was, ging Filips de Goede veel omzichtiger te werk. Hier zien we juist geen glasschenkingen voor de vorstelijke mausolea. Een te prominente manifestatie van de Bourgondische dynastie zou door zijn Hoekse tegenstanders mogelijk als een provocatie worden gezien. In het Haagse predikherenklooster, waar zijn voorganger Jan van Beieren, usurpator in Hoekse ogen, begraven lag, had Filips overigens wel oog voor het zielenheil van zijn voorganger.[177] Pas veel later, in 1456 tijdens een van zijn spaarzame verblijven in Den Haag, schonk hij de predikheren het aanzienlijke bedrag van 1000 pond voor een grondige verbouwing.[178] Enkele jaren eerder had hij wel een glas gefinancierd voor de nieuw gebouwde Catharinakapel aan de Hofkapel op het Binnenhof, waar Albrecht en Jacoba van Beieren begraven lagen.[179]

Pas onder Karel van Charolais kwam er verandering in het voorzichtige glasmecenaat. In oktober 1463 schonk Karel een groot bedrag voor een venster in het

173 AR RKB 2410-2 f. 94r.
174 Helbig nrs. 1133-1134.
175 AR RKB 2411-2 f. 78v. Opmerkelijk genoeg heeft Pinchart deze rekening niet onderzocht (de voorgaande nr. 2410 wel). Pinchart II, 251 noemt het glasraam slechts indirect; het werd in 1620 door de aartshertogen Albrecht en Isabella gerestaureerd. Zie ook Helbig, nr. 422.
176 Bijsterveld ed., *De kroniek*, 127-128; Comblen-Sonkes en Van den Bergen-Pantens ed., *Memoriën* I, 219-220. Eerder, in 1441, schonk hij het klooster een bedrag van 96 pond voor een verbouwing: AR RKB 2415-3 f. 125r.
177 Eind 1425, na zijn inhuldiging als ruwaard van Holland, liet hij Zweder van Culemborg, de suffragaan bisschop van Utrecht, speciaal overkomen naar Den Haag voor een herdenkingsdienst in de kerk. Op die dag en de dag erna werden nog eens 100 'basses messes' opgedragen in de kerk ter memorie van zijn voorganger en liet Filips aalmoezen uitdelen onder de Haagse armen. Bovendien kende hij het klooster een fors bedrag toe voor het vieren van een eeuwigdurend jaargetijde op de sterfdag van Jan van Beieren. ADN B 1933 f. 176r-v, gepubliceerd door Frederiks, 'Een paar aantekeningen', 14-21; zie ook Jongkees, *Staat en kerk*, 56.
178 Jongkees, *Staat en kerk*, 246. Mogelijk was in de verbouwingssubsidie ook een glasraam opgenomen. In september van dat jaar schonk Frank van Borselen in ieder geval wel een glasraam 'in den Hage in't cloester': Arkenbout, 'De Heren van Voorne', 129.
179 NA GRR 154 f. 133v-136r.

westeinde van de kerk van de predikheren.[180] Deze schenking kunnen we relateren aan de politieke omstandigheden. Karel had zich het voorafgaande jaar ingespannen om de Staten van Holland en Zeeland zover te krijgen dat zij hem zouden erkennen als rechtmatige opvolger als graaf bij een eventueel overlijden van zijn vader Filips. Uiteindelijk gingen zij in juli 1463 akkoord. Dat kwam Karel goed uit want in mei van dat jaar had zijn vader nog geweigerd om hem heel Holland als apanage te geven. Wel had Filips op aandrang van de Staten ingestemd met een grondige hervorming van de Raad van Holland waarin diverse cliënten van Karel werden opgenomen.[181] De schenking van een glasraam aan de predikheren, nauw verbonden met de Hollandse gravendynastie, was daarom niet zonder betekenis. Bovendien sloot hij zich als weldoener aan bij enkele belangrijke adellijke geslachten, zijn toekomstige vazallen, die in de loop van de vijftiende eeuw grafkapellen in de kerk hadden opgericht.[182]

Besluit

Op het eerste oog hebben de Bourgondische en Habsburgse vorsten geen nieuwe paden bewandeld bij het begunstigen van geestelijke instellingen met donaties voor gebrandschilderde glazen. De kerken en kloosters werden met zorg geselecteerd met een voorkeur voor Mariale en andere populaire bedevaartsplaatsen. De vorsten sloten aan bij bestaande devoties, versterkten de traditionele band met de dominicanen, bevorderden de observantiebeweging en hadden oog voor de politiek belangrijke kerken als vorstelijke mausolea en de grote (kapittel)kerken. Vernieuwend was wel de vormgeving van de glazen die aanvankelijk 'traditioneel devoot' was en in de zestiende eeuw een duidelijker politiek karakter kreeg, waarbij de bijbelse taferelen naar de marges van de glazen werden gedrongen. Het initiatief voor de glasschenkingen lag nooit eenzijdig bij de vorst. Het schenkersgedrag was afhankelijk van de bouwactiviteiten die kerken en kloosters ontplooiden. Het ging voortdurend om een spel van vraag en aanbod waarbij het itinerarium van de vorst, de lobby van de instelling en het optreden van makelaars doorslaggevende factoren zijn geweest.

Toch zijn er veranderingen in het schenkgedrag aan te wijzen die samenhangen met enerzijds de vergroting van de personele unie en anderzijds de betrokkenheid van de vorst bij de afzonderlijke gewesten. Zo zijn er in de periode 1419-1519 enkele duidelijke 'glazencampagnes' aan te wijzen: die van Filips de Goede in de jaren dertig, die van Karel de Stoute eind jaren zestig, die van Filips de Schone en Maximiliaan in de tweede helft van de jaren negentig van de vijftiende eeuw en die van Maximiliaan en Margareta van Oostenrijk in de jaren 1510-1520. Het is niet

180 NA GRR 3316 f. 58r. Ongeveer tegelijkertijd schonk Karel een glasraam aan de Grote Kerk van Dordrecht, de eerste stad van Holland.

181 Groothuis, Karel van Charolais, 69-72; Damen, *De staat van dienst*, 311-330.

182 Jongkees, *Staat en kerk*, 61. Het gaat om de families Van Borselen-Brigdamme, Van Wassenaar, Oom van Wijngaarden en Kats.

toevallig dat al deze campagnes samenhangen met ofwel uitbreidingen van de personele unie ofwel opvolgingen binnen het vorstenhuis.

Toen hij in 1435 vrede had gesloten met Frankrijk, kon Filips de Goede zich concentreren op de consolidatie van zijn recent verworven territoria. Brabant was hierin een belangrijke schakel. De aandacht voor de Brabantse grafkerken in de tweede helft van de jaren dertig was niet alleen ingegeven door devotionele motieven maar was ook politiek geïnspireerd. Filips kon zich hiermee profileren als een zorgzaam beheerder van de erfenis die zijn voorgangers hem hadden nagelaten. Bovendien kon hij zichzelf tonen als laatste in de rij van de Brabantse hertogen.

De campagne van Karel de Stoute was vooral gericht op Holland, het gewest waar hij in het verleden zijn toevlucht had gezocht en waar hij met succes politieke steun wist te verwerven toen hij in conflict was geraakt met zijn vader. De geschonken glasramen kunnen echter niet als een beloning voor deze aanhankelijkheid worden gezien maar moeten vanuit spirituele motieven worden verklaard. Beïnvloed door zijn moeder Isabella en zijn echtgenote Margareta had Karel een diepe bewondering voor de nieuwe kloosterbeweging die met name in Holland vruchtbaar wortel had geschoten. Margareta zette de materiële steun aan de observante kloosters onverdroten voort na het overlijden van haar echtgenoot.

De glazen van de jaren negentig worden gekenmerkt door een grotere spreiding over de verschillende gewesten. Overal bestond onvrede over het beleid van Maximiliaan. Hij was er zich van bewust dat hij zijn zoon Filips de Schone het beste kon presenteren als legitiem erfgenaam van de Bourgondische erfenis. Vandaar dat zijn overleden echtgenote en soms ook haar voorvaderen herhaaldelijk opdoken in de glazen uit deze periode, ook al was Maximiliaans zorg om haar zielenheil zeker oprecht.

Margareta van Oostenrijk zette de koers van haar vader in de jaren 1510-1520 op grotere schaal voort. De flink uitgedijde Habsburgse familie en de bijbehorende territoria namen steeds meer ruimte in en pasten letterlijk niet meer op een enkel glas. In plaats daarvan werden er complete glazen programma's geïnstalleerd met name in Brabant, het politieke zwaartepunt van de Habsburgse Nederlanden. Hier bevonden zich de residenties van de regentessen Margareta van Oostenrijk en Maria van Hongarije en hier waren alle centrale instellingen (Grote Raad, Rekenkamer) van de Habsburgers gevestigd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de duurste vensters en meest omvangrijke glazen programma's in de eerste decennia van de zestiende eeuw werden geïnstalleerd in grote (kapittel)kerken, die vrijwel allemaal in dit hertogdom lagen en juist toen grote verbouwingen ondergingen. Hier werd niet alleen de afkomst en samenstelling van de Habsburgse dynastie maar ook de omvang van haar territoria in volle glorie aan de kerkgangers getoond. Deze werden opgeroepen om tot in de lengte van dagen voor het zielenheil van de vorst en zijn familie te bidden.

Summary

This article tries to explain why the Burgundian and Habsburg princes and their wives donated money for the installation of glass stained windows in religious and charity institutions in the Low Countries. The focus is on the windows that were donated between 1419, the year when Philip the Good succeeded his father John the Fearless, and 1519, the year when Maximilian of Austria died. Most of these windows did not survive the meteorological and political storms of the past centuries, except for some churches in Brabant and Hainault. Still, this aspect of Burgundian gift culture can be reconstructed by using the accounts of the receiver general of all finance, the highest financial officer of the prince, who registered the donations. These accounts and those of the receivers in the principalities at a regional and local level constitute the main source for the construction of a list of donated windows (see the 'bijlage'). Next to these financial documents, some cartoons and drawings (especially those in the manuscripts of Arnoldus Buchelius) have been used.

It would be wrong to look at the donations only from the prince's perspective; the prince could impossibly know which church needed new windows. Monasteries and churches had to lobby actively for donations to finance the building of new churches or the rebuilding of old ones. It is noteworthy that most of the donations for the installation of glass windows were given during or shortly after the prince had passed by, for example on his inauguration tour. A direct contact with the prince or one of his representatives was an effective method to obtain money, or at least to remind him of his duty to protect the church.

At the same time, a donation of a glass window was a relatively cheap contribution to memorial and devotional practices. It was a particular kind of gift exchange. Whereas the gift was tangible and immediate the counter gift was not: an asymmetric exchange occurs of material goods for spiritual goods. With these gifts the prince tried to establish a reciprocal relationship with the hereafter in obtaining divine compensation through the remission of sins. Still, it seems that the churches and convents were carefully selected. The prince had a preference for popular places of pilgrimage, especially for those churches that boasted miracle images of the virgin Mary, as for example the Sablon in Brussels, the Notre-Dame in Boulogne and the church of Our Lady in 's-Gravenzande. He also patronised the mendicant orders; they benefited of almost half of the donations for the convents. Next to the Dominicans who traditionally had access to the prince's household and his favours, a good many observant communities within the Franciscan order received subsidies. Furthermore, the Burgundian dukes took a special interest in the reform congregations of Sion and Windesheim. This concern was also carried out by duchesses as Isabel of Portugal and Margaret of York who patronised the poor Clares. In doing so they joined (or lead?) a more general affection for those convents that were willing to observe the rule of their order more strictly.

Apart from the devotional and memorial aspects the article centres on the political function of the windows. On these 'bill boards of the Middle Ages' the princes showed themselves to the public as devote and generous persons. Moreover, by this means they could represent their dynasty, whose members were more and more absent from the Low Countries, continuously to the churchgoers, who were stimulated to pray for the salvation of their souls. This becomes particularly clear in churches with tombs of their predecessors, as for example St. Peters church in Lille, the church of the Carmelites in Brussels and the church of the Black Friars in The Hague. In these churches the prince could visually link his person and family to the reigning dynasty of the past and in this way represent and legitimize his power. So, on the one hand the prince contributed in a material way to the maintenance of the building, and on the other hand he appealed directly to the loyalty of the citizens.

Bronnen en literatuur

Archivalia en handschriften

Archives Départementales du Nord, Rijsel, Serie B, Chambre des Comptes (=ADN B).

Algemeen Rijksarchief, Brussel, Rekenkamer Brabant (=AR RKB).

Het Utrechts Archief [Bibliotheek], Utrecht, ms. XXVII L 1 (oud sign.: 1840x [hiervoor suppl. 593xx]). A. Buchelius, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa*

Koninklijke Bibliotheek Den Haag, ms. 71 G 25 (894): *Hoe dit convent van Ons Vrouwe van gratie der ordenen van den Chartroesen gemenlick genoemt Tschuete es gefundeert buyten Brussele* (1558)

Nationaal Archief, Den Haag, Grafelijkheidsrekenkamer Rekeningen (=NA GRR).

Universiteitsbibliotheek, Utrecht, ms.1648: A. Buchelius, *Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa.*

Ministerie van buitenlandse zaken, Brussel, Dienst voor de adel hs. 245.

Uitgegeven bronnen en literatuur

Aerts, E., 'De inhoud der rekeningen van de Brabantse- algemeen-ontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 59 (1976) 165-199.

Aerts, E., en H. Coppens, 'Ontvangerij-generaal van financiën. Koninklijke schatkist (1387-1795)', in: idem e.a. ed., *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* 2 (Brussel 1994) 534-546.

Anrooij, W. van, ed., *De Haarlemse gravenportretten. Hollandse geschiedenis in woord en beeld* (Hilversum 1997).

Arkenbout, A.A., 'De heren van Voorne als opdrachtgevers van 15de eeuwse glasschilderkunst', *Rotterdams jaarboekje* (1967) 121-138.

Averkorn, R., 'Landesherren und Mendikanten in den burgundischen Territorien vom 13. bis zum 15. Jahrhundert', in: D. Berg ed., *Könige, Landesherren und Bettelorden. Konflikt und Kooperation in West- und Mitteleuropa bis zur Frühen Neuzeit* (Werl 1998) 207-276.

Batselier, P., e.a., *Monasticon belge T. VII: Province de Flandre Oriëntale* (Luik 1977).

Bautier, R.-H., en J. Sornay, *Les sources de l'histoire économique et sociale du Moyen Age.*

Les états de la maison de Bourgogne. Vol I: Archives centrales de l'Etat bourguignon (1384-1500). Archives des principautés territoriales. 1. Les principautés du Sud 2. Les principautés du Nord (supplément) (Parijs 2001).

Bemden, Y. vanden, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Provinces de Liège, Luxembourg, Namur* (Gent 1981).

Bemden, Y. vanden, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Province du Hainaut 1: La collégiale Sainte-Waudru Mons* (Namen 2000).

Bemden, Y. Vanden, 'Le vitrail sous les ducs de Bourgogne et les Habsbourg dans les anciens Pays-Bas', in: J. Vander Auwera ed., *Liber Amicorum Raphaël de Smedt 2. Artium Historia.* Miscellanea Neerlandica 24 (Leuven 2001) 19-46.

Bemden, Y. Vanden, en I. Lecocq, 'Le vitrail en Wallonie. Les verrières de la collégiale Sainte-Waudru de Mons et de la chapelle castrale d'Enghien', in: C. Carpeaux ed., *Representations architecturales dans les vitraux. XXIe colloque international, Bruxelles, Palais des Académies, 22-27 août 2002* (Brussel 2002) 259-272.

Bijsterveld, A.-J.A., ed., *De kroniek van de hertogen van Brabant door Adrianus Barlandus. Vertaling, inleding en voortzetting* (Den Bosch 2004).

Blockmans, W., 'The devotion of a lonely duchess', in: T. Kren ed., *Margaret of York, Simon Marmion, and the Visions of Tondal* (Santa Monica 1992) 29-46.

Blockmans, W., en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Amsterdam 1997).

Blockmans, W., *Keizer Karel V, 1500-1558. De utopie van het keizerschap* (Amsterdam en Leuven 2000)..

Boer, D.E.H. de, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden te Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998).

Boogert, B. van den, 'Habsburgs imperialisme en de verspreiding van renaissance-vormen in de Nederlanden: de vensters van Michiel Coxcie in de Sint-Goedele te Brussel', *Oud Holland* 106 (1992) 57-80.

Boom, A. van der, *Monumentale glasschilderkunst in Nederland* (Den Haag 1940).

Bosch, P. van den, *Studiën over de observantie der Kruisbroeders in de vijftiende eeuw* (Diest 1968).

Boxhorn, M.Z. van, en J. Reygersbergen, *Chroniick van Zeelandt, eertijdts beschreven door d'Heer Johan Reygersbergen, nu verbetert, ende vermeerdert door Marcus Zuerius van Boxhorn* (Middelburg 1644).

Brown, A., 'Ritual and State-Building: Ceremonies in Late Medieval Bruges', in: J. van Leeuwen ed., *Symbolic Communication in the Late Medieval Town* (Leuven 2005) ter perse.

Bueren, T. van, en W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late middeleeuwen* (Turnhout 1999).

Carasso-Kok, M., ed., *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam, 2004).

Caviness, M.H., *Stained glass windows.* Typologie des sources du Moyen Âge occidental 76 (Turnhout 1996).

Checa Cremades, F., 'Kunst en macht', in: H. Soly en J. van de Wiele ed., *Carolus. Keizer Karel V 1500-1558* (Gent 1999) 89-100

Comblen-Sonkes, M., en C. van den Bergen-Pantens ed., *Memoriën van Anthonio de Succa* 2 dln. (Brussel 1977).

Coomans, T., 'L'architecture médiévale des ordres mendiants (Fransicscains, Dominicains, Carmes et Augustins) en Belgique et aux Pays Bas', *Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis* 70 (2001) 3-111.

Corpus vitrearum Medii Aevi. Belgique 1-3 (zie Helbig en Vanden Bemden)

Corpus vitrearum Medii Aevi. France 3. Les vitraux de Bourgogne, Franche-Comté et Rhône-Alpes (Parijs 1986).

Corpus vitrearum Medii Aevi. Netherlands 1-3 (Amsterdam 1997-2002).

Damen, M., *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482).* Hollandse studiën 36 (Hilversum 2000).

Damen, M., 'Heraldisch machtsvertoon. Bourgondische glazen in de Oude Kerk van Amsterdam', *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 92-6 (2005) ter perse.

Damen, M. 'Memorie en mecenaat. Glas-in-lood als vorstelijk geschenk, 1425-1530', *Spiegel Historiael* 41 (2005) 440-445.

Dehaisnes, C.C.A., ed., *Histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle* I-II (Rijsel 1886).

Dequeker, L., *Het Sacrament van Mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen* (Leuven 2000).

Despy-Meyer, A., e.a., *Monasticon belge IV. Province de Brabant* (Brussel 1964-1972).

Dhanens, E., 'Vorstelijke glasramen van circa 1458 te Gent', in: *Relations artistiques entre les Pays-Bas et l'Italie à la Renaissance. Études dédiées à Suzanne Sulzberger* (Rome 1980) 123-126.

Eichberger, D., *Leben mit Kunst, wirken durch Kunst. Sammelwesen und Hofkunst unter Margarete von Osterreich, Regentin der Niederlande* (Turnhout 2002).

Frederiks, J.G., 'Een paar aantekeningen uit den Boergoenschen tijd', *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 17 (1891) 14-21.

Galesloot, L., *Marguerite d'York, duchesse douarière de Bourgogne (1468-1503)* (Brugge 1879).

Gardelles, J., 'Un grand édifice disparu: la collégiale Saint-Pierre à Lille', *Bulletin monumental* 126 (1968) 325-344.

Geary, P.J., *Living with the dead in the Middle Ages* (Ithaca en Londen 1994).

Gelder, H.E. van, 'De zestiende-eeuwsche glasschilderingen in de Haagsche Sint-Jacobskerk', *Oud-Holland* 36 (1918) 1-41.

Gent, M.J. van, *'Pertijelike saken'. Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* (Den Haag 1994).

Gheyn, G. van den, 'Les anciennes verrières de la cathédrale St. Bavon à Gand', *Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis* 13 (1943) 215-238.

Godding, P., *Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467).* Académie Royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques 19 (Brussel 1999).

Goudriaan, K., 'De derde orde van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht. Een voorstudie', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 1 (1998) 205-260.

Greve, A., É. Lebailly en W. Paravicini ed., *Comptes de l'argentier de Charles le Téméraire duc de Bourgogne 1-2: Année 1468, Année 1469* (Parijs 2001-2002) (=Greve 1-2).

Groot, A. de, 'De gebrandschilderde glazen van de Dom in vroeger tijden', Domkerk. Bericht van de Stichting Vrienden van de Domkerk 14-2 (2002) 3-12.

Groot, W. de, ed., *The seventh window. The King's Window donated by Philip II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)* (Hilversum 2005).

Groothuis, B., Karel van Charolais in Holland, 1457-1465 (Scriptie Middeleeuwse geschiedenis, Leiden 1990).

Guilardian, D., 'La commémoration des ducs de Brabant au chapitre Sainte-Gudule de Bruxelles (XIIIe- XVe siècles)', in : F. Daelemans en A. Vanrie, *Bruxelles et la vie urbaine: archives, art, histoire : recueil d'articles dédiés à la mémoire d'Arlette Smolar-Meynart (1938-2000)* (Brussel 2001) 99-114.

Helbig, J., 'Portraits de donateurs dans nos vitraux anciens', *Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis* 11 (1941) 53-58.

Helbig, J., *De glasschilderkunst in België. Repertorium en documenten* I-II (Antwerpen 1943-1951) (=Helbig).

Helbig, J., *Les vitraux médiévaux conservés en Belgique 1200-1500.* Corpus vitrearum Medii Aevi. Belgique 1 (Brussel 1961).

Helbig, J., *Les vitraux de la première moitié du XVI siècle conservés en Belgique. Province d'Anvers et Flandres.* Corpus vitrearum Medii Aevi. Belgique 2 (Brussel 1968).

Helbig J., en Y. Vanden Bemden, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Brabant et Limbourg.* Corpus vitrearum Medii Aevi. Belgique 3 (Gent 1974).

Janse, A., 'De verering van Onze Lieve Vrouwe van 's-Gravenzande in de late Middeleeuwen' in: F.A. van Lieburg e.a. ed., *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden* (Delft 1994) 43-58.

Janse, A., 'Een Haagse kroniek over de Bourgondische tijd', *Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe* (2003) 12-35.

Jongkees, A.G., *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen* (Groningen en Batavia 1942).

Kohl, W., E. Persoons en A.G. Weiler ed., *Monasticon Windeshemense I. Belgien* (Leuven 1976).

Laborde, L.E.S.J. de, ed., *Les ducs de Bourgogne. Études sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siècle et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le Duché de Bourgogne* I-II (Parijs 1849-1852) (=De Laborde II-1).

Laporte, S., ed., *L'art à la cour de Bourgogne. Le mécénat de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur (1364-1419), les princes des fleurs de lis* (Parijs 2004).

Lecocq, I., *Les vitraux des anciens Pays Bas: l'apport du fonds Goethals de la Bibliothèque royale de Belgique. Exposition organisée aè la Bibliothèque royale de Belgique du 2 septembre au 15 septembre 2002 aè l'occasion du XXIe colloque international du Corpus Vitrearum (Bruxelles, 22-27 août 2002)* (Brussel 2002).

Leupen, S.M.C., 'Het Leidse Cellebroedersklooster', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 32-49.

Lieven-de Waegh, M.-L., 'De onderwerpen', in: R. van Schoute en B. de Patoul ed., *De Vlaamse primitieven* (Leuven 1994) 183-216.

Magnani S.-Christen, E., 'Transforming things and persons. The gift *pro anima* in the eleventh and twelfth centuries', in: Gadi Algazi e.a. ed., *Negotiating the gift. Pre-modern figurations of exchange* (Göttingen 2003) 269-284.

Martens, M., 'De cliënteel van de kunstenaar', in: R. van Schoute en B. de Patoul ed., *De Vlaamse primitieven* (Leuven 1994) 142-179.

McGee Morganstern, A., *Gothic tombs of kinship in France, the low countries, and England* (Pennsylvania 2000).

Meilink, P.A., 'Holland en het conflict tussen Philips de Goede en zijn zoon van 1463-1464', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 7e reeks 6 (1935) 63-66.

Mérindol, C. de, 'Art, spiritualité et politique. Philippe le Hardi et la Chartreuse de Champmol, nouvel aperçu', in: A. Girard en D. Le Blévec ed., *Les Chartreux et l'art XIVe-XVIIIe* siècle (Latour-Maubourg 1989) 93-116.

Millin, A.L., *Antiquités nationales, ou Recueil de monumens pour servir a l'histoire génér. et particul. de l'empire François, tel que tombeaux, inscriptions, statues* V (Parijs 1799).

Mol, J.A., 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland, 1400-1580', in: N. Lettinck en J.J. van Moolenbroek ed., *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland aangeboden aan prof. dr. A.H. Bredero* (Utrecht 1986) 28-64.

Mollat, M., e.a. ed., *Comptes généraux de l'état bourguignon entre 1416 et 1420* (Parijs 1965).

Moor, G. de, 'Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst bij Noordwijk(erhout) in de zestiende eeuw', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 45 (1991) 41-98.

Moreau, É. de, *Histoire de l'église en Belgique IV. L'église aux Pays-Bas sous les ducs de Bourgogne et Charles-quint, 1378-1559* (Brussel 1949).

Noordegraaf, L., 'Gebrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens', in: J. Drewes e.a. ed., *Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens* (Alkmaar 1996) 75-88.

Noordegraaf, L., 'Macht en mecenaat. Gebrandschilderd glas in Hollandse kerken (16de-18de eeuw)', in: M. Bruggeman e.a. ed., *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen* (Amsterdam 1996) 307-322.

Noordegraaf, L., 'Mecenaat vóór en na de Opstand. Gebrandschilderde glazen in Hollandse kerken gedurende de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd', *Holland* 33 (2001) 17-37.

Oexle, O.G., 'Die Gegenwart der Toten', in: H. Braet en W. Verbeke ed., *Death in the Middle Ages.* Mediaevalia Lovaniensia. Series 1. Studia 9 (Leuven 1983) 19-77

Onghena, M.J., *De iconografie van Philips de Schone I. Tekst en catalogus* (Brussel 1959) (= Onghena).

Os, H. van, *Gebed in schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500* (Zwolle 1994).

Paravicini, W., *Karl der Kühne. Das Ende des Hauses Burgund* (Göttingen 1976).

Peeters, C., *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* (Den Haag 1985).

Pinchart, A., ed., *Archives des arts, sciences et letters. Documents inédits, Première série* I-III (Gent 1860-1881) (= Pinchart I-III).

Post, R.R., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen,* 2 dln. (Utrecht en Antwerpen 1957).

Roggen, H.R., *De Clarissenorde in de Nederlanden* (Sint-Truiden 1995).

Schnerb, B., 'Un acte de Jean sans Peur en faveur des dominicaines de La Thieuloye (1414)', *Revue du Nord* 86 (2004) 729-740.

Scholz, H., 'Kaiserliche Fensterstiftungen in Freiburg', in: H. Schadek ed., *Der Kaiser in seiner Stadt. Maximilian I. und der Reichstag zu Freiburg 1498* (Freiburg 1998) 385-419.

Sernee, J.M., *De archieven van kloosters en andere stichtingen in Delfland* (Den Haag 1920).

Silber, I., 'Gift-giving in the great traditions: the case of donations to monasteries in the medieval west', *Archives eurpéennes de sociologie* 36 (1995) 209-243.

Simons, W., *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)* (Brussel 1987).

Smedt, R. de, ed., *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe* siècle. Notices biobibliographiques (Frankfurt am Main 1994).

Smeyers, M., *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw. De middel-*

eeuwse wereld op perkament (Leuven 1998).
Smit, J.G., *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* (Leuven 1995).
Smit, J.G., ed., *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544* III: *1467-1477* (Den Haag 1998).
Sommé, M., *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle* (Villeneuve d'Asq 1998).
Stein, R., *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994).
Sterck, J.F.M., *Uit de geschiedenis der Heilige Stede te Amsterdam (de 'Nieuwe-Zijds-Kapel'). Mededeelingen over hare kunstschatten, dienst en inrichting* (Amsterdam 1898).
Tongerloo, L. van, 'De glazen van de Cisterciënserkloosterkerk te IJsselstein en hun schenkers', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1982) 18-42.
Tongerloo, L. van, 'Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels. Een verkenning in relatiekaders', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 37 (1986) 151-174.
Uytven, R. van, 'Wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant tijdens de Late Middeleeuwen', in: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België, Middeleeuwen en moderne tijden* (Leuven 1968) 48-134.
Vaandrager, G.J., 'Loterijen en glasschenkingen. Fundraising en sponsoring bij de herbouw van de Sint-Janskerk te Gouda na de brand van 1552', P.H.A.M. Abels e.a. ed., *In de stad van die Goude* (Delft 1992) 146-172.
Valkeneer, A. de, 'Inventaire des tombeaux et dalles a gisants en relief en Belgique', *Bulletin van de koninklijke commissie voor monumenten en landschappen* 14 (1963) 89-256
Vaughan, R., *Philip the Bold. The formation of the Burgundian state* (Londen 1962).
Vaughan, R., *John the Fearless. The growth of Burgundian power* (Londen 1966).
Vaughan, R., *Philip the Good. The apogee of Burgundy* (Londen 1970).
Velden, H. van der, *The donor's image. Gerard Loyet and the votive portraits of Charles the Bold* (Turnhout 2000).
Velden, H. van der, 'Karel de Stoute op bedevaart: de aanschaf van pelgrimstekens door de graaf van Charolais', in: H.J.E. van Beuningen e.a., *Heilig en profaan 2. 1200 Laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties* (Rotterdam 2001) 234-241.
Vink, E., *Breda en de Nassaus 1404-2004. Ter herdenking aan zeshonderd jaar Nassaus in Breda* (Breda 2004)..
Wagenaar, J., *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schutterye, gilden en regeeringe* (Amsterdam 1760).
Waha, M. de, 'Aux origines de la Chartreuse de Scheut: pèlerinage "populaire" et monastère "patricien"', *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles* 55 (1978) 3-26
Wauters, A.G.G., *Histoire des environs de Bruxelles, ou description historique des localités qui formaient autrefois l'ammanie de cette ville* I-III(Brussel 1855-1857).
Wiesflecker, H., *Kaiser Maximilian I. Das Reich Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. V: Der Kaiser und seine Umwelt: Hof, Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur* (München 1986).
Wijsman, H., *Gebonden weelde. Productie van handschriften en adellijk boekenbezit in de Bourgondische Nederlanden (1400-1550)* (onuitgegeven dissertatie universiteit Leiden, 2003).
Williamson, P., *Medieval and Renaissance stained glass in the Victoria and Albert* Museum (Londen 2003).

Websites

http://www.janvanhout.nl
http://www.meertens.knaw.nl/bol
http://www.hetutrechtsarchief.nl/buchel.asp

Bijlage: Geschonken glazen door de Bourgondische en Habsburgse vorsten en vorstinnen in de periode 1419-1519

In deze bijlage zijn de geschonken glazen te vinden die uit het eigen archiefonderzoek en de secundaire literatuur naar voren zijn gekomen. De lijst pretendeert niet compleet te zijn; in de toekomst zullen er vast en zeker in handschriften, inventarissen en rekeningen nieuwe glasschenkingen opduiken. Voor de datering van de schenking is aangehouden het jaar dat het bedrag werd toegekend aan de instelling, niet het jaar waarin het glas werd vervaardigd. Het gaat in principe altijd om de schenking van één glas, tenzij anders wordt vermeld. Gegevens over de precieze afbeelding op het glas zijn niet altijd voorhanden. In de rekeningen wordt wel vaak vermeld dat het wapenschild en/of devies van de schenker op het gebrandschilderd glas moet worden aangebracht. In die gevallen is dat opgenomen in de bijlage ook al mogen we er vanuit gaan dat in ieder glas tenminste het herkenningsteken van de schenker was gebrandschilderd. Als er gegevens zijn over de grootte van het glas dan zijn deze in de kolom afbeelding opgenomen. Om vergelijkingen mogelijk te maken zijn alle bedragen omgerekend in Vlaamse ponden van 40 groten.

Afkortingen vorsten:
FdG: Filips de Goede
FdS: Filips de Schone
IvP: Isaballa van Portugal
JvC: Johanna van Castilië
KdS: Karel de Stoute
KvC: Karel van Charolais (= Karel de Stoute <1467)
KV: Karel V
MargvB: Margareta van Bourgondië
Max: Maximiliaan van Oostenrijk
MvB: Maria van Bourgondië
MvO: Margareta van Oostenrijk
MvY: Margareta van York

Brabant-Limburg

Jaar	Schenker	Plaats	Instelling	Plaatsing	Voorstelling	Bedrag	Bron
1512	Max + KV	Alsemberg	Onze-Lieve-Vrouwekerk		Wapenschilden schenkers	100	ADN B 2224 f. 372v; Helbig nr. 29; Pinchart III, 264.
1503	FdS + JvC	Antwerpen	Onze-Lieve-Vrouwe-kathedraal	Sint-Antonius-kapel	De Heiland, Sint-Jozef, Sint-Andries en Sint-Jacob, portretten van de schenkers en van hun schutspatronen		Helbig nr. 67; Onghena nr. 130
1494	FdS en Max	Boeimeer	Vredenburg		Wapenschilden + portretten schenkers	40	ADN B 2148 f. 149r; Pinchart I, 177; Pinchart III, 263.
1498	FdS	Boeimeer	Vredenburg			40	ADN B 2162 f. 199r
1499	MvY	Boeimeer	Vredenburg		Wapenschilden schenker	35	NA GRR 3350 f. 113v
1438	FdG	Bois-Seigneur-Isaac	Kapel van het Heilig Bloed	Omvang: 170 voet		93,5	AR RKB 2411-2 f. 78v; Moreau IV, 116
1438	FdG	Brussel	Karmelieten	Voorgevel van de kerk	Omvang: 443,5 voet beschreven en 38 voet onbeschreven glas. Boven het devies van FdG, daaronder tien personages en daaronder 16 wapenschilden van de Bourgondische gewesten.	203,4	AR RKB 2411-2 f. 78v; Helbig nr. 422
1502	FdS	Brussel	Dominicanen	Drie glazen in de pand-gang	Portretten en wapenschilden van FdS (eerste raam) JvC (tweede raam) en hun kinderen (derde raam)	60	ADN B 2177 f. 143r; Helbig nr. 440; Onghena nr. 133
	Max	Brussel	Recollecten		Max		Helbig nr. 442
1438	FdG	Brussel	Sint-Goedele kerk	Kapel van het Heilig Sacrament	Omvang: 180 voet.	105,7	AR RKB 2411-2 f. 78r; Moreau IV, 116
1517	KV	Brussel	Sint-Goedele kerk	Meerdere glazen in het koor	1e: Max en MvB en de heilige maagd; 2e: FdS en JvC met Sint-Michiel; 3e: KV en Ferdinand met Sint-Goedele	200	Helbig nr. 356; Onghena nr. 141?
1450	FdG	Brussel	Sint-Jacobs kerk op de Coudenberg	Groot portaal	Omvang: groot.	60	ADN B 2004 f. 283r; De Laborde II-1 nr. 1421, Helbig nr. 415; Pinchart III, 262
1436	FdG	Brussel	Sint-Janshospitaal		Portretten van FdG en IvP met hun wapenschilden en deviezen + de Wapenschilden van alle Bourgondische gewesten; in het midden Christus aan het kruis op de Calvarieberg.	60	AR RKB 2410-3 f. 89v; Pinchart III, 120; Helbig nr. 454.
1448	FdG	Brussel	Sint-Janshospitaal		Wapenschilden schenker.	36	ADN B 2002 f. 185v; De Laborde II-1 nr. 1405, Helbig nr. 455; Pinchart III, 119
1496	Max + FdS	Brussel	Sint-Nicolaaskerk		Aan de rechterkant Sint-Sebastiaan met Maximiliaan en aan de linkerkant Sint-Filippus met FdS, met bijbehorende wapenschilden.	53,3	AR RKB 2431-3 f. 111r
1433	FdG	Brussel	Zavelkerk	Kapel van de H. Antonius van de Zavel	Maria met het kindje Jezus, Sint-Antonius van Padua, Sint-Filippus en Sint-Elizabeth, portretten van FdG en IvP met hun wapenschilden en deviezen	18,3	AR RKB 2409-2 f. 80v; Helbig nr. 378
1482	Max	Brussel	Zavelkerk	Noordzijde van de kruisbeuk		113	AR RKB 2425-2 f. 119v; Pinchart III 120; Helbig nr. 379.
1502-1503	FdS	Brussel	Zavelkerk	Sint-Hubertuskapel	FdS en JvC en hun beschermheiligen Sint-Filippus en Sint-Jan, met hun kinderen Karel, Eleonora en Isabella, geknield voor een beeld van Sint-Eligius.		Helbig nr. 380; Lecocq, 85-86; Onghena nrs. 94, 135

1514	Max + KV	Brussel	Zavelkerk	Drie glazen in het koor	1e: wapenschild van Max; 2e: wapenschild van FdS; 3e: wapenschilden van KV, Eleonora, Isabella en Maria.	150	ADN B 2237 f. 329v; Helbig nr. 380?; Pinchart III, 260.
1516	KV	Brussel (bij)	Onze-Lieve-Vrouweabdij Ter Kameren	Koor	Omvang: groot.	100	Pinchart III, 264.
1509	Max + KV	Den Bosch	Dominicanen	Kerk	Wapenschilden schenkers	100	ADN B 2210 f. 351r; Pinchart I, 224.
1448	FdG	Den Bosch	Sint-Janskerk	Onze-Lieve-Vrouwekapel		120	ADN B 2002 f. 189r; De Laborde II-1 nr. 1406
1440	FdG	Hoeilaart (bij)	Groenendaal	Koor van de kerk	De H. Drievuldigheid met de geknielde figuren der schenkers. De Calvarieberg met de H. Maagd en soldaten te paard. Sint-Andreas en Sint-Antonius. Maria en het kindje Jezus. Sint-Filippus en Sint-Elisabeth. Wapenschilden.	86,4	AR RKB 2414 f. 95v; Pinchart I, 72; Helbig nr. 957.
<1477	KdS	Hoeilaart (bij)	Groenendaal	Voorgevel			Helbig nr. 958
1516	KV + MvO	Hoeilaart	Groenendaal	Koor van de kerk		50?	ADN B 2251 f. 353r; Helbig nr. 959.
1436	FdG	Leuven	Augustijnen	Westeinde van de kerk	Omvang: 414 voet. Aan de ene zijde Sint-Filippus, Sint-Andreas en Sint-Augustinus; daaronder portret en devies van FdG + de wapenschilden van 8 Bourgondische gewesten; aan de andere zijde Maria en Sint-Elizabeth, Sint-Antonius van Padua; daaronder IvP met haar devies en wapenschild.	182,3	AR RKB 2410-2 f. 89v; Pinchart III 118; Helbig, nr. 1128
1482	Max	Leuven	Sint-Maartensdal	Drie glazen		120	ADN B 2127 f. 228v
1444	FdG	Leuven	Sint-Pieters-kerk	Vijf glazen in de kerk		240	De Laborde II-1 nr. 1376, Helbig nr. 1110
1458	KdS	Leuven (bij)	Sint-Pieters-	Kruisbeuk			Helbig nr. 1111
1495	FdS + Max	Leuven (bij)	Hertogendal	Twee glazen in het koor van de kerk		26	ADN B 2151 f. 264r; Pinchart I, 177; Helbig nr. 1771
1517	KV	Lier	Sint-Gommaruskerk	Twee glazen betaald, maar vijf glazen in het koor gerealiseerd.	1e: Maria met het kindje Jezus en Sint-Anna. Portret en wapenschild Max en MvB; 2e: Sint-Filippus en Sint-Jan Evangelist. Portret en wapenschild FdS en JvC; 3e: Karel de Grote en Sint-Ferdinand van Castilië. Portret en wapenschild van KV en Ferdinand; 4e: Sint-Filibertus en Sint-Margareta. Portret en wapenschild van Filibert van Savoye en MvO; Sint-Jan Apostel en Sint-Elisabeth. Portretten en wapenschilden van Eleonora, Maria, Catarina en Isabella.	125	ADN B 2267 f. 297r; Pinchart I, 225; Helbig nrs. 1219-1223; Onghena nr. 140.
1512	Max + KV	Mechelen	Magdalena-klooster	In de kapel	Wapenschilden schenkers	19,5	ADN B 2224 f. 351r; Pinchart I, 225; Helbig nr.
1546.	MvY	Mechelen	Onze-Lieve-Vrouwe van Hanswijk				Galesloot, 237-238.
<1467	FdG	Mechelen	Sint-Rombouts-kerk	Achter het koor	Portretten van FdG en IvP geknield aan beide zijden van een kruisbeeld		Helbig nr. 1480
<1477	KdS	Mechelen	Sint-Rombouts-kerk	Schip	Portretten van KdS en MvY		Helbig nr. 1481
1451	FdG + KdS	Mechelen	Sint-Rombouts-kerk	Achter het koor	Portretten van FdG en KdS		Helbig nr. 1479

1497	MvY	Mechelen	Sint-Romboutskerk				Bloekmans, 'Devotion', 34.
1516	Max + KV	Mechelen Mechelen	Sint-Rom-boutskerk	Kruisbeuk	Omvang: groot. Stamboom van het Oostenrijkse huis, 40 portretten en 80 wapenschilden, boven in de timpaan: het laatste oordeel	420	Helbig nr. 1499; Pinchart I 225; Pinchart III, 121; Onghena nrs. 102, 145
1457	KdS	Scheut	Kartuizers	In de kerk van het klooster.	Omvang: groot.	42	De Laborde II-1 nr. 1788; Helbig nr. 1724
1515	KV + MvO	Scheut	Kartuizers	Zes glazen in de pand-gang	1e: Max; 2e: FdS; 3e: KV; 4e: MvO; 5e: Ferdinand; 6e: Eleonora	50?	ADN B 2251 f. 353r; KB Den Haag ms. 71 G 25 f. 134r-v; Helbig nr. 1738
>1467	FdG	Sint-Genesius-Rode	Zevenborren	In de kerk			Helbig nr.1892
1499	FdS	Sint-Oedenrode	Sint-Odakerk	Koor van de kerk	Wapenschilden schenker	20	ADN B 2169 f. 156v
1456	FdG	Vilvoorde	Parochiekerk	In een van de nieuwe gevels van de kruisbeuk		72	AR RKB 2419-1 f. 114r

Henegouwen

Jaar	Schenker	Instelling	Plaats	Plaatsing	Voorstelling	Bedrag	Bron
1420	MargvB	Sint-Antonius-kapel	Barbefosse	Onze-Lieve-Vrouwekapel	Christus aan het kruis met Maria en St. Jan; daaronder St. Antonius, de H. Maagd en St. Margareta voor wie MvB geknield is met een wapenschild aan haar voeten (eerder liet Margareta een portret schilderen in deze kerk)	32,6	AR RKB 8656; Pinchart III 116.
1461	FdG	Sint-Maartenskerk	Halle		Wapenschilden van FdG en IvP		Helbig nr. 974.
1510	Max + KV	Sint-Waltrudius-kerk	Bergen	Vijf glazen in het koor	1e: de vlucht naar Egypte; portretten van MvO en MvB, hun beschermheiligen en wapen-schilden; 2e: Jezus in de Tempel te midden van de schriftgeleerden; Max en zijn zonen FdS en Frans, beschermheiligen en wapenschilden; 3e: de kruisiging, portretten van FdS en Max, heraldische leeuw, wapenschilden; 4e de verschijning aan Maria; FdS en zijn zonen KV en Ferdinand, beschermheiligen en wapenschilden; 5e: de Hemelvaart; JvC en haar vier dochters Eleonora, Isabella, Maria en Catarina, beschermheiligen en wapenschilden.	200	ADN B 2214 f. 300r; Helbig nrs. 1584-1588; Onghena nr. 139; Vanden Bemden, *Les vitraux*.
1440	MargvB	Sint-Eloy-kapel	Quesnoy			12,5	NA GRR 3303 foureyn
1459	FdG	Kapel van Onze-Lieve-Vrouwe	Roeulx	Drie glazen		150	AR RKB 3196 f. 53r; Helbig nrs. 1714, 2579; Pinchart III, 262.
1468	KdS	Kapel van Onze-Lieve-Vrouwe	Roeulx			48	Greve I nr. 1221

Holland-Zeeland

Jaar	Schenker	Plaats	Instelling	Plaatsing	Afbeelding	Bedrag	Bron
1513	Max + KV	Alkmaar	Sint-Laurens kerk		Wapenschilden schenkers	300	ADN B 2229 f. 241r
±1455-1456	FdG + KdS	Amsterdam	Oude Kerk	Drie glazen in de nieuwe kooromgang	Wapenschilden schenkers + Bourgondische landen		Buchelius, Inscriptiones f. 124-125; Damen, 'Heraldisch machtsvertoon'
1509	Max + KV	Amsterdam	Heilige Stede		Wapenschilden schenkers	100	ADN B 2210 f. 349v
1491	MvY	Bomme-nede	Parochiekerk			20	NA GRR 3341 f. 79r
1497	MvY	Bomme-nede	Parochiekerk			24	NA GRR 3348 f. 98r
1495	MvY	Brielle	Clarissen	In het koor achter in het Hoogaltaar van de nieuwe kerk	Kruisiging; daaronder Sint-Joris met KdS, Sint-Margareta met MvY, beiden knielend; wapenschild Bourgondië en Engeland	42	NA GRR 3345 f. 120r
1462	KdS	Brielle	Maarlandse kerk		Boven de kruisafneming, daaronder Sint-Joris en KvC en IvB knielend aan beide zijden met hun wapenschild en devies	39,2	NA GRR 3315 f. 54r
<1477	KdS	Charlois	Sint-Clemenskerk			60	NA GRR 2465 f. 81r
1436	FdG	Delft	Nieuwe Kerk		Wapenschild	87,5	NA GRR 136 f. 127v; Jongkees, 245
1509	Max + KV	Delft	Sint-Hiëronymus		Wapenschild	36	ADN B 2210 f. 358v
1469	KdS	Delft (bij)	Koningsveld	In de kerk	Wapenschild KdS en MvY	40	Greve 2 nr. 1051
1468	KdS	Delft (bij)	Sion	In de kerk		40	Greve 1 nr. 1528
1491	MvY	Dirksland	Parochiekerk	Buiten het het koor aan zuidkant van de kerk	Sint-Anna met haar kinderen, wapenschilden Bourgondië en Engeland	18	NA GRR 3341 f. 79r
1438	FdG	Dordrecht	Grote kerk		Wapenschild schenker	30	NA GRR 138 f. 87v; Jongkees, 245
1463	KdS	Dordrecht	Grote Kerk			40	NA GRR 3316 f. 58r
1456	FdG	Dordrecht	Franciscanen	Achter het hoogaltaar van de kerk	Portretten, wapenschilden en devies van FdG, IvP en KvC. Vervangt oud 'gesleten' venster geschonken door Albrecht van Beieren	100	NA GRR 159 f. 93v; Jongkees, 245
1470	KdS	Ellewouts-dijk	Parochiekerk		Wapenschild schenker	36	AR RKB 1925 f. 350v
<1477	KdS	Enkhuizen	Sint-Gommarus-kerk	Centraal in de kooromgang van de kerk	'zeer heerlic ende costelic vol'	80	NA GRR 1109 f. 51v
1449	FdG	Geertrui-denberg	Parochiekerk			24	ADN B 2002 dons; De Laborde II-1 nr. 1404; Jongkees, 245
1494	FdS + Max	Gouda	Clarissen	In de kerk	Wapenschilden schenkers	50	ADN B 2148 f. 159r; Pinchart I, 177
1512	Max + KV	Gouda	Sint-Janskerk		Wapenschilden schenkers	200	ADN B 2224 f. 371r; Pinchart II, 239
1463	KdS	's-Graven-hage	Dominicanen	In het westeinde van de kerk		114	NA GRR 3316 f. 58r
1481	Max	's-Graven-hage	Dominicanen	In de kerk	Wapenschild	15	NA GRR 176 f. 123r
1452	FdG	's-Graven-hage	Hofkapel	In de Sint-Catharina-kapel	Portretten en wapenschilden van FdG en IvP en KvC en IvB	NA	GRR 154 f. 136r
<1494	Max	's-Graven hage	Hofkapel	Boven de toegangsdeur		NA	GRR 328 f. 149v
1498	MvY	's-Graven hage	Sint-Agneta		Wapenschild	20	NA GRR 3349 f. 106r

1444	FdG	's-Graven-hage	Sint-Antoniuskapel in het Haagsche bos			12	NA GRR 145 f. 60v; Jongkees, 245
1473	KdS	's-Graven-hage	Sint-Jacobskerk				Janse, 'Kroniek', 32.
1505	FdS	's-Graven-hage	Sint-Nicolaasgasthuis		Portretten en wapen-van FdS en JvC	36	NA GRR 339 f. 131v; Onghena nrs. 93, 131
1469	KdS	's-Graven-zande	Begijnhof	In de kerk	Wapenschild schenker	30	Greve 2 nr. 973
1479	Max	's-Graven-zande	Onze-Lieve-Vrouwekerk			31,5	NA GRR 312 f. 224v
1497	FdS	's-Graven-zande	Onze-Lieve-Vrouwekerk	Sint-Annakapel		36	ADN B 2159 f. 213r
1433	FdG	's-Graven-zande	Sint-Maria Magdalena in Bethanië				Jongkees, 244
1469	KdS	's-Graven-zande	Sint-Maria Magdalena in Bethanië	In de kerk	Wapenschild schenker	42	Greve 2 nr. 972
1445	FdG	Haarlem	Dominicanen			19	ADN B 1988 dons
1468	KdS	Haarlem	Groot Begijnhof	In de kerk		30	NA GRR 898 f. 52r
1497	FdS	Haarlem	Sint-Bavokerk	Kruisbeuk	van de kerk	150A	DN B 2159 f. 214v
1473	KdS	Haarlem	Sint-Gangolfkapel				Jongkees, 245
1440	MargvB	Hoogmade	Parochiekerk			25	NA GRR 3303 foureyn
1469	KdS	Leiden	Cellebroeders	In de kerk	Wapenschild schenker	10	Greve 2 nr. 1058
1436	FdG	Leiden	Hooglandse kerk		Wapenschilden FdG en IvP	41,8	NA GRR 136 f. 94v; Jongkees, 245.
1455	FdG	Leiden	Onze-Lieve-Vrouwekerk		Wapenschild en devies FdG	±30	NA GRR 157 f. 107r-v
1455	FdG	Leiden	Sint-Agnieten-begijnhof		Wapenschild en devies FdG	±30	NA GRR 157 f. 107r-v
1469	KdS	Leiden (bij)	Roomburg	In de kerk	Wapenschilden KdS en MvY	50	Greve 2 nr. 1046
1428	FdG	Leiderdorp	Engelendaal			12	NA GRR 128 f. 24v; Jongkees, 244
1449	FdG	Middelburg	Augustijnen	In de kerk	Omvang: groot.	96	ADN B 2002 f. 189v; De Laborde II-1 nr. 1408; Jongkees, 245
1496	FdS	Middelburg	Onze-Lieve-Vrouweabdij	In het koor	van de kerk	120	ADN B 2155 f. 191r; Pinchart I, 178.
1463	FdG	Middelburg	Westmonsterkerk				Boxhorn f. 237; Jongkees, 245
1502	MvY	Nieuw Helvoet	Parochiekerk	In de kerk	Wapenschild schenker	15	NA GRR 3353 f. 115r
1493	FdS en Max	Ouderschie	Parochiekerk	In het dubbele venster van het grootkoor	Wapenschilden schenkers	72	ADN B 2146 f. 158v
1494	FdS en Max	Reimers-waal	Sint-Pieters-kerk	Drie glazen in de belang-rijkste vensters van het koor	1e: portretten van Max en MvB; 2e (middelste glas); kruisiging; 3e: FdS en MvO	120	ADN B 2148 f. 161r
1469	KdS	Rijswijk	Onze-Lieve-Vrouw in Nazareth	In de kerk	Portretten van KdS, MvY en hun dochter MvB	42	Greve 2 nr. 1003
1428	FdG	Rotterdam	Sint-Laurens-kerk	In de puntgevel van de O.L. Vrouwekapel		32	ADN B 1938 f. 141v; De Laborde II-1 nr. 851, Jongkees 245
1468	KdS	Schiedam	Kruisbroeders			40	Greve 1 nr. 1528
1455	FdG	Schiedam	Parochiekerk	In de nieuwe kerk	Wapenschild en devies FdG	±30	NA GRR 157 f. 107r-v
1494	FdS en Max	Schiedam	Parochiekerk	In het koor	Portretten en wapenschilden van FdS en Max	80	ADN B 2148 f. 148r
1509	Max + KV	Schiedam	Parochiekerk		Wapenschilden schenkers	50	ADN B 2210 f. 357r; Pinchart I, 225.

1444	FdG	Schoonho-ven (bij)	Sint-Michiel in den Hem				Jongkees, 245.
1452	FdG	Sint-Maartensdijk	Parochiekerk			36	ADN B 2012 f. 277v; De Laborde II-1 nr. 1487; Jongkees 245
1497	MvY	Tonge	Parochiekerk			24	NA GRR 3348 f. 98r
1479	Max	Valkenburg	Parochiekerk			31,5	NA GRR 312 f. 224v
1495	MvY	Valkenburg	Parochiekerk			20	NA GRR 3345 f. 120v
1478 /1487	Max	Wassenaar	Parochiekerk			50	NA GRR 183 f. 86v; Pinchart III, 121
1485	MvY	Wassenaar	Parochiekerk		Devies	18	NA GRR 3335 f. 93v
1513	Max	Weda (Strijen)	Parochiekerk		Wapenschild schenker, devies	14	NA GRR 610 f. 67r
1490	Max	Woudri-chem	Parochiekerk			50	AR RKB 20385 f. 12v; Pinchart I, 177
1428	FdG	Zierikzee	Dominicanen	Achterin de kerk			12+53,6NA GRR 128 f. 24v, 130 f. 62r; Jongkees, 244
1449 /1454	FdG	Zierikzee	Sint-Lievens-kerk	Drie glazen in het koor van de kerk	Wapenschild schenker	120	ADN B 2017 f. 208r; De Laborde II-1 nr. 1493; Jongkees, 245

Vlaanderen-Artesië- Boulogne

Jaar	Schenker	Plaats	Instelling	Plaatsing	Voorstelling	Bedrag	Bron
1487	MvY	Aalst	Parochiekerk			24	Galesloot, 237-238.
1468 -1470	KdS	Boulogne-sur-mer	Onze-Lieve-Vrouwekerk	Zeven glazen.		340	Greve 1 nr. 628; Greve 2 nr. 1383; AR RKB 1925 f. 537r; Van der Velden, 165.
1451	FdG	Brugge	Franciscanen	Drie glazen in het koor van de kerk	Wapenschild en devies van de schenker	120	ADN B 2008 f. 264r; De Laborde II-1 nr. 1441
1495	FdS + Max	Cassel	Sint-Pieterskerk	Op de belang-rijkste plaats in de kerk	Wapenschilden van de schenkers	18	ADN B 2151 f. 211v; Pinchart I, 177
	MvY	Dender-monde	Onze-Lieve-Vrouwekerk				Galesloot, 237-238.
1512	Max + KV	Dowaai	Dominicanen	In de kerk van het klooster		12	ADN B 2224 f. 337r
1495	FdS + Max	Geluwe	Parochiekerk			24	ADN B 2151 f. 213r; Helbig nr. 881; Pinchart I, 177.
1469	KdS	Gent	Augustijnen	In de kerk van het klooster	Wapenschilden schenker.	60	Greve 2 nr. 912.
1462	FdG	Gent	Sint-Janskerk	Drie glazen	1e: FdG en KvC; 2e middelste glas: de boom van Jesse met de profeten; 3e: IvP en IvB. Verder werden ook de wapenschilden en deviezen van de vier genoemde personen aangebracht	270	ADN B 4107 f. 104v; Dhanens, 'Vorstelijke glasramen'.
1487	MvY	Gent	Sint-Janskerk				Blockmans, 'Devotion', 34.
1505-1509	FdS + MvO	Gent	Sint-Janskerk	Sint-Sebastiaans-kapel	H. Drievuldigheid en 8 biddende figuren: FdS, JvC en hun kinderen (misschien hoort dit wel bij nr. 883)	60	ADN B 2197 f. 310v; Helbig nrs. 883, 2300; Van den Gheyn, 220-222.
	Max	Gent	Sint-Janskerk	Sint-Sebastiaans-	Twee biddende figuren waarvan er één waarschijnlijk Max is (zijn devies Hault Mas is opgenomen). Beschermheiligen, waarvan er één Sint-Sebastiaan is, en wapenschilden van Oostenrijk en Portugal. Beneden, de wapenschilden van Polen, Malen, Milaan, Engeland, Aragon en Castilië.		Helbig nrs. 883, 2299

1508	Max + KV	Gent	Sint-Michiels-kerk	In de nieuwe Heilig Kruis-kapel	Wapenschilden en deviezen van	100	ADN B 2210 f. 340r
1433	FdG	Gent	Sint-Veerle-kerk	Drie glazen	Christus aan het Kruis, de H. Maagd en Sint-Jan. Portretten en wapenschilden van FdG en IvP	72	RKB 21806; Pinchart I, 70-72; Helbig nr. 911
1444	FdG	Gent	Clarissen	In de kerk		36	ADN B 1991 f. 184r
1499	FdS	Hesdin (bij)	Franciscanen	Achter het hoogaltaar in het koor van de kerk.	Wapenschilden schenker.	50	ADN B 2165 f. 213r; Pinchart I, 178.
1499	FdS	Hulst	Franciscanen	Drie glazen in het nieuwe koor van de kerk	Ter ere en in memorie van Max, MvB, FdS en JvC.	200	ADN B 2165 f. 212v; Helbig nr. 1067; Pinchart I, 178.
1451	FdG	Meenen	Parochiekerk			80	De Laborde II-1 nr. 1438; Pinchart II, 220; Helbig nr. 1561.
1517	KV	Meenen	Parochiekerk		Wapenschilden van de schenker.	60	ADN B 2267 f. 289v; Pinchart I, 225-226.
1514	Max + KV	Nieuwen-hove	Francisca-nessen	In de kapel.	Wapenschilden van de schenkers	19	ADN B 2237 f. 308r; Pinchart I, 225.
1490	Max	Nieuw-poort	Onze-Lieve-Vrouwekerk	Groot portaal	Portretten van Max en MvB		Helbig nr. 1662
1437	FdG	Rijsel	Hofkapel			2,5	De Laborde II-1 nr. 1183
1428	FdG	Rijsel	Sint-Michielskapel			16	ADN B 1938 f. 130v
1495	FdS	Rijsel	Sint-Pieters-kerk	Twee glazen in de graf-kapel van Lodewijk van Male	De wapenschilden van FdS en zijn voorgangers als graven van Vlaanderen.	400	ADN B 2155 f. 200r
	FdS	St.Niklaas (Waas)	Sint-Niklaaskerk	Voorgevel	Wapenschild FdS		Helbig nr. 1791
1423	FdG	La Thieuloye (bij Atrecht)	Domínica-nessen	Meerdere glazen in de kerk		40	ADN B 1927 f. 112r
1497	FdS	Thureoult (=Torhout/ Turnhout?)	Parochiekerk	Drie glazen.		60	ADN B 2159 f. 183v.
1495	FdS en Max	Waasmun-ster (Land Waas)	Roosenberg-abdij	Kerk		50	ADN B 2151 f. 242v; Helbig nr. 1715; Pinchart I, 177.
1498	FdS	Watten	Sint-Gilles		Wapenschilden FdS en JvC.	100	ADN B 2165 f. 209r.

JAARBOEK VOOR MIDDELEEUWSE GESCHIEDENIS

8
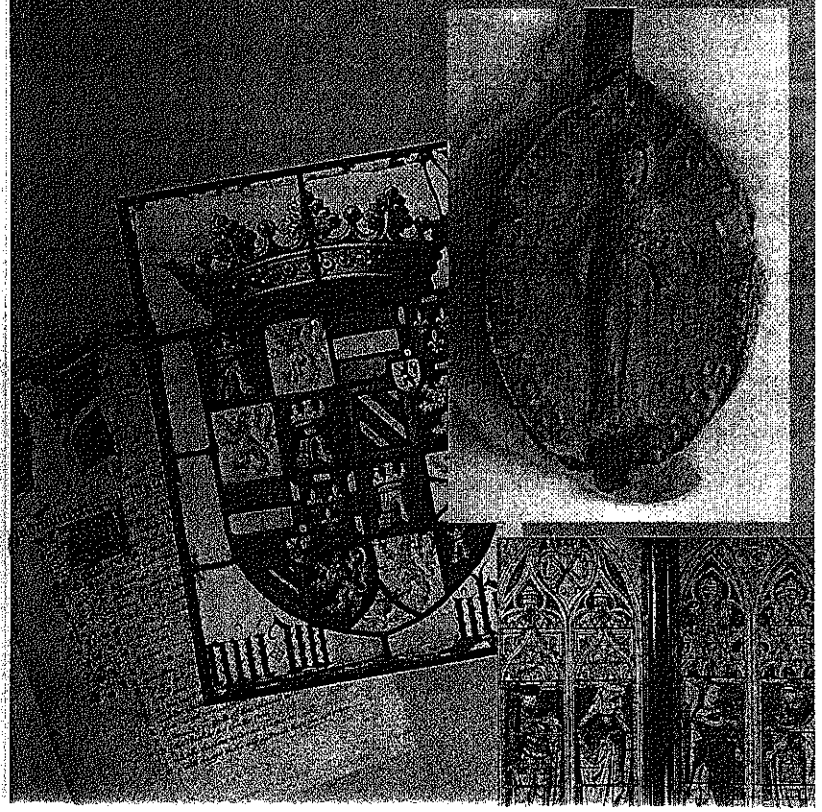
2005